

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK KOMUNIKOLOGIJA

Digitalna bh. dijaspora – savremeni oblici narativa i diskursa
bh. dijaspore u digitalnom prostoru
- Magistarski rad -

Kandidatkinja
Zarja Marković
1017/K-II

Mentorica
prof. dr. Belma Buljubašić

Sarajevo, juni 2021.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	4
2. METODOLOŠKI OKVIR.....	7
2.1. Svrha i opći ciljevi istraživanja	7
2.2. Istraživačka pitanja	7
2.3. Način istraživanja.....	8
2.4. Osnovni pojmovni aparat	9
2.5. Struktura rada	11
3. TEORIJSKI OKVIR	13
3.1. Šta je dijaspora?	13
3.1.1. Teorijsko određenje dijaspore	14
3.1.2. Faze razvoja studija o dijaspori	15
3.1.3. Definisanje pojma dijaspora	16
3.1.4. Transnacionalizam i translokalnost	20
3.1.5. Identitet dijaspore	22
3.2. Digitalna dijaspora.....	24
3.2.1. Internet i 'povezani migrant'	25
3.2.2. Razvoj studija o digitalnoj dijaspori i značenje	26
3.2.3. Identitet digitalnih dijaspora	29
3.2.4. Ciljne grupe, istraživačke kategorije i centralne teme digitalne dijaspore.....	30
3.3. Kontekstualizacija i pozicioniranje bh. dijaspore - pregled istorijskih migracija iz BiH.....	31
3.3.1. Migracije iz BiH tokom 1960-ih i 1970-ih godina	32
3.3.2. Migracije iz BiH u periodu 1992-1995	33
3.4. Savremena bosanskohercegovačka dijaspora	34
3.4.1. Trans-lokalne dijasporske zajednice.....	38
3.4.2. Bosansko-hercegovačka dijaspora u brojevima	39
3.4.3. Novčane doznake dijaspore.....	41
3.4.4. Identitet bh. dijaspore	42
4. ANALITIČKI DIO	45

4.1. BiH digitalna dijaspora: analiza studija slučaja	45
4.1.1. Začeci bh. digitalne dijaspore u pred-daytonskom periodu	45
4.1.2. Bh. dijaspora u post-daytonskom periodu	49
5. Analiza sadržaja i diskursa bh. digitalne dijaspore o ratnim dešavanjima, genocidu i post-konfliktnoj BiH	58
5.1. Diskursi bh. dijaspore u Kanadi o genocidu u BiH	58
5.2. Narativ bh. dijaspore u SAD-u o genocidu u BiH	61
5.3. Narativ bh. dijaspore kroz kulturno i umjetničko stvaralaštvo	64
5.3.1. Nomadska interaktivna izložba „Što te nema?“	64
5.4. Dan bijelih traka i drugi online narativi o genocidu u Prijedoru	69
5.5. Druge forme naracije u digitalnom prostoru	71
5.5.1. Blogovi	71
6. ZAKLJUČAK	74
7. BIBLIOGRAFIJA.....	77

1. UVOD

Migracije stanovništva su značajno obilježile globalnu istoriju. Zajednice ljudi su migrirale iz svojih prvobitnih lokacija tražeći slobodu od rata i sukoba, da bi izbjegli glad i siromaštvo, bježeći od vjerske netrpeljivosti ili političke represije, ili čak da bi trgovali ili putovali na nova mjesta. U moderno doba ovaj proces se dešava i zbog socio-ekonomskih uzročnika kao što su potraga za boljim uslovima života, kvalitetnijim obrazovanjem, većom zaradom, boljim zaposlenjem itd. (Brettell i Hollifield, 2014).

Veliki broj naučnika koji se bave istraživanjem o migrantskim zajednicama, odnosno, dijaspori su saglasni da pokretljivost i migracija ne moraju nužno rezultirati formiranjem dijaspore kao posebnog oblika kolektivnog identiteta deterritorijalizirane grupe ljudi (Halilović et al., 2018), već da vremenom raštrkane zajednice migranata kroz mobilizaciju i translokalni angažman u zemlji porijekla, postaju brojne dijaspore raštrkane po svim kontinentima svijeta - i dalje vezani zajedničkom vizijom, sjećanjem ili mitom o svojim domovinama (Safran, 1991), te se manje ili više uspješno se prilagođavajući novim društvenim normama u zemljama prijema (Scheffer, 1986; Koinova, 2012).

Na prostoru tradicionalno iseljeničke, odnosno, migrantske Bosne i Hercegovine, u modernoj istoriji, najveća migracijska kretanja su se desila tokom prve polovine 90-ih godine 20. stoljeća. Bježeći od ratnih sukoba, Bosnu i Hercegovinu je napustio ogroman broj stanovnika, od kojih najveći broj i danas živi u zemljama prijema širom svijeta (MLJPI, 2019). Također smo svjedoci da se proces emigracija bh. stanovništva od tada nije zaustavio, te da Bosanci i Hercegovci i dalje napuštaju BiH, najčešće zbog loše ekonomske situacije, političke nestabilnosti, i spajanja porodica. Istraživanja pokazuju da su emigranti iz BiH vremenom postali veoma uzorni građani (Halilović et al., 2018) zajednica širom svijeta, poznati kao *bh. dijaspora*.

Iako je činjenica da Bosanaca i Hercegovaca brojčano ima rasprostranjenih širom svijeta gotovo isto onoliko koliko ih je unutar granica Bosne i Hercegovine, moguće je zaključiti da ne postoji dovoljno empirijskih istraživanja o bh. građanima koji su napustili granice Bosne i Hercegovine. Iz medija i sprovedenih istraživanja vidimo da bh. dijaspora ima značajnu mogućnost uticaja na

bh. politiku, bh. ekonomiju i na imidž BiH u svijetu (cf. Efendić, Babić, Rebmann, 2014). Bh. dijaspora je relevantna za BiH i vezana za BiH, bez obzira na to što su njeni pripadnici donijeli odluku da se okušaju u razvijenijim društvima širom svijeta ili gdje su se u takvim društvima našli sticajem okolnosti, odnosno, prisilnom migracijom.

Važno je imati na umu da pripadnici bh. dijaspore mogu imati dosta uticaja na to kakav narativ i diskurs o vlastitom identitetu i o zemlji porijekla „plasiraju“ u društvima u kojima sada žive, što samim tim nosi i stavlja na njih određenu vrstu odgovornosti da njihov narativ i diskurs potiču dijalog, pomirenje, zacijeljenje i toleranciju (Karabegović, 2017). Ovo je naročito vidljivo kroz okvire cyber/digitalnog prostora koji je plodno tlo za širenje govora mržnje, ali je isto tako možda i najbolja platforma za razvijanje dijaloga pomirenja. Zbog svega ovoga je važno obratiti pažnju i analizirati djelovanje bh. dijaspore unutar digitalnog prostora s obzirom da je upotreba interneta i digitalizacija kanala komunikacije globalno u konstantnom porastu.

Osnovna svrha ovog rada jeste promatranje aktivnosti i diskursa bh. dijaspore kroz prizme koncepta *digitalne dijaspore* (cf. Laguerre, 2010), čiji su uzroci nastanka upravo razvoj i rast upotrebe informacijsko-komunikacijskih i digitalnih tehnologija i interneta, a kojim je omogućeno povezivanje u McLuhanovo “globalno selo” (1964).

Glavni ciljevi ovog magistarskog rada su utvrđivanje da li bh. dijaspora aktivno djeluje u online prostoru, na koji način formira i plasira različite vrste narativa i diskursa na internetu, te da li isti indirektno doprinose u promovisanju Bosne i Hercegovine u online prostoru i na koji način. Ovaj rad će se fokusirati na mapiranje, klasificiranje vrsta i tematike web sadržaja koje kreira bh. dijaspora, kroz identifikaciju i grupiranje specifičnih online inicijativa bh. dijaspore, a u uporednom kontekstu prve i druge generacija bh. dijaspore i njihovog tipskog angažmana na ovim temama.

Rezultati ovog istraživanja mogu koristiti bh. dijaspori, široj društvenoj bh. zajednici, studentima sociologije, politologije, antropologije, komunikologije i sličnih društvenih nauka, zatim različitim institucijama, organizacijama civilnog društva i pojedincima koji provode istraživanja i koji se bave proučavanjem generalno dijaspore, bh. dijaspore, identiteta, *translokalnosti*, tranzicijske pravde, upotrebe i uticaja digitalnih medija na kreiranje i komuniciranje identiteta i/ili imidža,

uticaja digitalnih medija na proces izgradnje mira i pomirenja, kao i uticaja na rast nacionalizma i etnocentrizma. Ovo istraživanje će dati jasniju sliku o dinamici bh. dijaspore u digitalnom prostoru, definisaće ulogu bh. dijaspore u digitalnom prostoru i dati mogućnost otvaranja prostora za nova istraživačka pitanja i teorijske spoznaje iz ove oblasti.

Rezultati istraživanja mogu poslužiti kao svojevrсни indikatori promjene sadašnjeg diskursa i stvaranja novog diskursa, prvenstveno kod mladih osoba, a u svrhu stvaranja boljih međuetničkih odnosa među narodima Zapadnog Balkana.

2. METODOLOŠKI OKVIR

2.1. Svrha i opći ciljevi istraživanja

Postoje istraživanja mnogobrojnih autora o različitim aspektima organizacije, djelovanja i uticaja bh. dijaspora u zemljama prijema i u odnosu na socio-politički kontekst u BiH (Eastmond, 1998; Al-Ali, 2001; Valenta, Ramet, 2011; Halilović, 2013; Koinova, 2014; Hasić, 2018; Karabegović, 2019) koja obuhvataju i istraživanja o djelovanju bh. dijaspora online (Hasić, Karabegović, 2020). Postoji prostor za nadopunjavanje određenih teorijskih i empirijskih saznanja o ovom problemu, naročito u kontekstu istraživanja nivoa aktivnog angažmana bh. dijaspora u online prostoru, u smislu ispitivanja načina na koji formira i plasira različite vrste narativa i diskursa na internetu.

Ovo istraživanje će se voditi *generalnom hipotezom* da je *bosanskohercegovačka digitalna dijaspora dugotrajno i kontinuirano prisutna u cyber prostoru, te da se njeno djelovanje odlikuje specifičnim identitetom, narativima i inicijativama koje prate socio-političke impulse iz BiH.*

Pojedinačne hipoteze, koje prate glavnu, upućuju na disproportionalno veliko prisustvo BiH dijaspora u online prostoru u odnosu na realni broj stanovnika u određenim zemljama prijema u kojima konkretno borave, a naročito u zemljama u kojima bh. ima specifična potraživanja zasnovana na ratnim stradanjima u BiH (eng. grievence-based claims), pomoću kojih zajednice bh. digitalne dijaspora kreiraju sadržaje sa specifičnim narativima koji adresiraju ta *potraživanja*, poput sjećanja na genocid i opservacije o post-konfliktnom razvoju bh. društva, a na osnovu čega nastaju različite inicijative mimo digitalnog online prostora čiji je osnovni cilj mijenjanje „statusa-quo“ u zemlji.

2.2. Istraživačka pitanja

Prema Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, bh. dijaspora broji oko 2 miliona ljudi raširenih u više od 50 zemalja svijeta (2018). Velike migrantske zajednice Bosanaca i Hercegovaca postoje u skoro svim evropskim zemljama, kao i širom Sjeverne Amerike i

Australije. U mnogim zemljama u koje su se preselili smatraju se uzornim, te vrlo dobro adaptiranim imigrantima (Halilovich et al., 2018).

Međutim, uzevši u obzir sveobuhvatnu digitalizaciju modernog života, mogućnosti globalne komunikacije putem interneta, postavlja se pitanje šta je zapravo poznato o bh. dijaspori u online prostoru? U kom omjeru je bosanskohercegovačka digitalna dijaspora prisutna u cyber-online prostoru, te da li se njeno djelovanje odlikuje specifičnim digitalnim identitetom, da li proizvodi jedinstvene narative i inicijative koje prate socio-političke impulse iz BiH ili vezane za BiH? Nadalje, koji je karakter njenog djelovanja i sadržaj narativa koji adresiraju specifične zahtjeve koje postavljaju ili problematiziraju online?

2.3. Način istraživanja

Primarni podaci o organizovanju i djelovanju bh. 'digitalne dijaspori' u online prostoru su prikupljeni u periodu od septembra 2020. godine do aprila 2021. godine, direktnim uvidom i preuzimanjem sadržaja sa različitih web stranica, blogova, Facebook profila i sličnih formata identifikovanih kao izvori relevantnog sadržaja, a na osnovu sistematskog *desk review* metoda (Mouton, 1996). Nadalje fokus istraživanja je bio na analizi oblika narativa i diskursa bh. dijaspori u digitalnom prostoru kroz analizu web sadržaja, te privatnih i javnih grupa i profila na društvenim mrežama Facebook i Instagram kroz upotrebu indikatora kao što su online pretraga po ključnim terminima, pronalazak i identifikacija relevantnih i istaknutih web lokacija čiji su kreatori bh. dijasporci, kategorizacija sadržaja koji kreira bh. dijaspora, te detaljnijom pretragom prema dobivenim relevantnim rezultatima inicijalne pretrage. Prikupljeni podaci su analizirani pomoću metoda sadržajne analize (Krippendorf, 2004; Berg, Lune, 2001) i diskursne analize (Trappes-Lomax 2004: 133).

Cilj je isto tako bio istražiti i definisati vezu i vrstu diskursa između samih predstavnika dijaspori, te komunikacijsku vezu između dijaspori i BiH. Nadalje, svrha takvog pristupa je mapiranje od najzapaženijih udruženja, pojedinaca i inicijativa promocije bh. dijaspori u digitalnom prostoru, u uporednom kontekstu artikulacije narativa prisutnih kod starije generacije bh. dijasporaca (prva generacija), u odnosu na mlađe generacije (druga generacija).

2.4. Osnovni pojmovni aparat

U radu je korišteno niz ključnih pojmova koji su detaljno analizirani i interpretirani kroz čitavu strukturu analitičkog dijela ovog rada. Primarni fokus se ogledao na traženje značenja, konteksta, veza i daljih tipova shvatanja ključnih pojmova. U ovom dijelu će biti predstavljeni osnovni konceptualni pojmovi:

Dijaspora: Iako se pojam dijaspora prvobitno koristio za opisivanje prisilnog raseljavanja određenih naroda, pojam ‘dijaspore’ se danas uglavnom koristi za opisivanje onih osoba koje se identifikuju sa „domovinom“, ali žive izvan nje. Definicije ‘dijaspore’ koje se koriste u ovom konkretnom radu uključuju ne samo emigrante prve generacije, već i drugu generaciju, odnosno, njihove potomke rođene u inostranstvu, sve dok održavaju neku vezu sa matičnom državom roditelja. Te veze - bilo da su kulturne, jezičke, istorijske, religiozne ili afektivne - razlikuju grupe dijaspore od ostalih zajednica (Safran, 1991; Cohen, 1997; Rannveig Agunias, Newland, 2012).

Bh. dijaspora: Prema Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, bh. dijaspora broji oko 2 miliona ljudi raširenih u više od 50 zemalja svijeta. Velike migrantske zajednice Bosanaca i Hercegovaca postoje u skoro svim evropskim zemljama, kao i širom Sjeverne Amerike i Australije. U mnogim zemljama u koje su se preselili smatraju se uzornim, te vrlo dobro adaptiranim imigrantima (Halilovich et al., 2018). Međutim, iako bh. dijasporu dominantno čine oni koji su napustili zemlju 1990-ih, treba spomenuti da se bh. dijaspora može povezati s nekoliko drugih migracijskih tokova. Ukratko, možemo razlikovati tri razdoblja ili faze migracije i razvoja bh. dijaspore: prvo razdoblje uključuje emigraciju iz BiH za vrijeme bivše Jugoslavije tokom kojeg je hiljade Bosanaca i Hercegovaca migriralo u Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju i druge republike unutar Jugoslavije. Također, u istom periodu, a posebno tokom 1960-ih i 1970-ih, desetine hiljada bh. gastarbajtera je migriralo u zapadnoevropske zemlje (posebno u Njemačku, u kojoj je oko pola miliona gastarbajtera iz socijalističke Jugoslavije, uključujući Bosnu i Hercegovinu, pronašlo posao prije izbijanja rata u Kanadi, SAD-u i Australiji). Drugo razdoblje uključuje migracijske tokove tokom ratnog razdoblja 1990–1996 kada su stotine hiljada Bosanaca i Hercegovac pobjegli iz ratnog sukoba (Valenta i Ramet, 2011). Istraživanje u okviru ovog rada ne prati razvoj bh. jugoslovenske dijaspore, već prevashodno bh. dijasporu od 1992. godine do danas.

Bošnjačka dijaspora: U kontekstu analize bh. dijaspore u okvirima ovog rada, kroz prikupljanje podataka i identifikaciju relevantnog online sadržaja, ustanovljeno je da je bh. dijaspora koja se prevashodno identifikuje kao Bošnjačka dijaspora najprisutnija i najktivnija u online prostoru, odnosno, da su najzapaženije pokrenute inicijative one koje adresiraju pitanje narativa i diskursa o genocidu nad Bošnjacima i stradanju Bošnjaka. Važno je naglasiti da se u daljem tekstu naizmjenično koriste izrazi „Bošnjaci“ i „bosanski Muslimani“ zbog upotrebe različitih izvora o kretanjima bh. dijaspore kroz period 20. stoljeća.

Digitalna dijaspora: „Digitalne dijaspore“ i „online dijaspore“ (Brinkerhoff 2009; Everett 2009) proučavaju se u studijama migracija i međunarodnih odnosa analizom diskursa, sa fokusom na blogove, forume i web stranice i na to kako se zajednice održavaju na internetu.

Cyber/digitalni prostor je virtuelni prostor koji nastaje u kontaktu između čovjeka i kompjutera. U svakodnevnom govoru pod tim izrazom najčešće se podrazumijeva digitalni svijet konstruisan uz pomoć kompjuterskih mreža, tj. Interneta. To mjesto, iako zaista postoji, moglo bi se opisati prije kao komunikacijski medij nego kao potpuno drugačija galaksija, jer se mnoge od svakodnevnih praksi i diskursa kroz njega prelamaju i strukturiraju ga kroz izvjestan odnos uzajamne povezanosti (Mimica, Bogdanović, 2007:60).

Diskurs: Mimica i Bogdanović (2007:86) u najširem značenju diskurs definišu kao razgovor ili konverzaciju, jezik u upotrebi, socijalno kontekstualizovani jezik. U okviru sociolingvističkog pristupa, kakav zastupa, recimo, Anthony Giddens, diskurs se određuje kao analiza govora i konverzacije u odgovarajućoj situaciji s ciljem da se razumije socijalna dinamika i pravila koja njome vladaju. U vezi s tim, diskurs karakterišu posebno vrijeme, mjesto, svrha komunikacione situacije, interakcija između sagovornika. Bain (1890) (u Humes, 1983) koristi četiri vrste diskursne klasifikacije u koju spadaju argumentacija, izlaganje, opisivanje i naracija, odnosno narativ.

Narativ: Prema Domoviću, Aniću i Klaiću (1998:936) nalazimo više termina vezanih za pojam narativ: *naracija* (lat. narratio) priča, pripovijetka, pripovijest, pričanje, pripovijedanje; *narata* (lat. narrare pričati, naratta) mn. ono što se priča, priče ili u tančine ispričane okolnosti nekog događaja. U kontekstu dalje analize, centralni narativ koji je identifikovan kao takav i dublje posmatran je narativ o genocidu i ratnim stradanjima u BiH predstavljen kroz različite forme u online i offline prostoru.

Identitet: Manuel Castells definiše identitet kao „proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je data prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla (Castells, 2002, citirano prema Duraković, 2011:46 i Skoko, 2004:33). Može se govoriti o ličnom i kolektivnom identitetu. Lični identitet podrazumijeva pojam o sebi kao o autentičnom biću, ali formiranje ličnog identiteta zavisi i od usaglašenosti individualnog i društvenog integriteta i od zadovoljenja potrebe za sigurnošću i emocionalnim prihvatanjem u zajednici (...) Stoga je u proučavanju kolektivnog identiteta također važno uzeti u obzir i sva obilježja inividua koje sačinjavaju grupu i koja pomenuta obilježja unosi u zajednicu. Kolektivni identitet može da bude: grupni, širi društveni, klasni, kulturni, nacionalni i profesionalni (...) (Mimica, Bogdanović, 2007:181).

2.5. *Struktura rada*

U sadržajnom smislu ovaj rad obuhvata različite aspekte analize digitalne bh. dijaspore, koji do sada nisu bili predmetom obimnijih naučnih analiza. Rad je strukturiran u metodološki, teorijski i analitički dio.

Prvo poglavlje sadrži metodološki okvir istraživanja sa opisom problema, istraživačkih pitanja i ciljeva istraživanja vođenih generalnom i pomoćnim hipotezama.

U drugom dijelu su šire definisani koncepti dijaspore i digitalne dijaspore, zatim su predstavljeni uzroci i hronološki pregled istorijskih kretanja bh. dijaspore u 20. stoljeću, te sadašnjeg stanja i brojnosti, sa posebnim osvrtom na zajednice bh. dijaspore koje su identifikovane prevashodno kao dio subkategorije tzv. bošnjačke dijaspore, koja je i najbrojnija, te je predstavljen kratki pregled postojećeg istraživanja o digitalnoj bh. dijaspori. Poglavlje sadrži uvodno razmatranje teme, kratku opisnu istorijsku pozadinu centralnih konceptualnih pojmova, komparativni pregled definicija, te drugih relevantnih koncepata.

Centralna analitička poglavlja su fokusirana na istraživanje o bh. digitalnoj dijaspori kroz studije slučaja o začecima bh. digitalne dijaspore i *jugodijaspori*, zatim na analizu posebnih online i

offline inicijativa fokusiranih na narativ i diskurs vezan za ratna dešavanja i genocid nad Bošnjacima u BiH.

3. TEORIJSKI OKVIR

3.1. Šta je dijaspora?

Pojam *dijaspora* je u antropološki leksikon ušao kroz rani etnografski i teorijski rad na zajednicama afričkog porijekla u Americi i od tada je postigao novu epistemološku i političku rezonancu. Izraz obuhvata širok spektar kolektiviteta i iskustava i predstavlja različite migracije, raseljavanje i veliki broj različitih formi heterogenosti i hibridnosti identiteta. Dijaspore je pružila otpor već ustanovljenim paradigmatima u pogledu formiranja kulturnih grupa i udruživanja grupa sa određenih lokaliteta, naglašavajući geografsku i sociokulturnu heterogenost kao bitan faktor. Ali bez obzira na stalne promjene konteksta pojma dijaspora i različitim kritikama znanstvenika i istraživača, dijaspora je najviše obilježena standardnim teorijskim diskursom odnosa domovine i nacionalne države prema dijaspori, i savremene politike globalnog kretanja stanovništva - posebno izbjeglica i imigranata (Pierre, 2013).

Za antropologa Briana Keith Axela (2004) unutrašnji proces koji se odvija tokom pronalaska odgovora na pitanje „šta je kontekst dijaspore?“ najbolje ilustrira fluidnost određenja ovog pojma. Axel tu fluidnost objašnjava na slijedeći način: kada pomislimo na to šta znači „dijaspora“ ili kada npr. govorimo o Palestincima, Irancima, Jevrejima, Kinezima ili Bosancima i Hercegovcima u *dijaspori*, čini nam se kao da je dijaspora sama po sebi mjesto ili prostor u koji se ovi ljudi „odlažu“. Istovremeno, kada kažemo da istražujemo palestinsku, iransku, jevrejsku, kinesku ili bosanskohercegovačku dijasporu u npr. Londonu, Kanadi ili Australiji, time impliciramo da grad, država ili regija mogu biti prostorno i kontekstualno mjesto za „odlaganje“ dijaspore. Istovremeno dijasporu ne možemo posmatrati odvojeno od njenog etimološkog određenja pojmovima „rasipanje, rasijavanje, disperzija“, ili odvojeno od najčešćih referenci na „raseljavanje“ ljudi iz domovine (Axel, 2004:30).

Elementarne karakteristike dijaspore - rasijavanje, disperzija ili raspršenost od jednog zajedničkog mjesta porijekla - se u vizuelnim prikazima često predstavljaju upotrebom simbola maslačka (Cohen, 2015), odnosno, sjemenja cvijeta maslačka kako lete kroz zrak. Uzroci rasipanja sjemenja možemo pretpostaviti da se dešavaju zbog niza razloga, kao što su vjetar, koračanje prolaznika ili

zaigrano dijete koje ga je ubralo i opuhalo sjemenje, simbolizirajući time upravo raspon različitih uzročnika nastanka dijaspora. Ove uzročnike nalazimo u istorijskim kretanjima naroda kada su neke dijaspore nastale prisilom, poput protjerivanja Jevreja iz Judeje i transatlantske trgovine robovima iz Afrike, dok su druge rezultat izbora ljudi da napuste jedno mjesto i žive u drugom. Metafora sjemena maslačka, koji je u svojoj suštini korov i nešto nepoželjno, isto tako ilustruje razmišljanje o tome kako zemlje širom svijeta primaju dijasporske grupe. Simbolički gledano, maslačak predstavlja činjenicu da mnogi dijasporci nikada nisu u potpunosti dobrodošli u zemlju prijema i da se većina nikada ne osjeća kao kod kuće u novoj zemlji (Van der Marel, 2018). Ali istovremeno, sjeme simboliše novi početak, život, rast i razvoj. Novi život nerijetko nastaje čak i u novim, težim i nepristupačnijim uslovima, ali bez obzira na njih rađa se, uspijeva i napreduje. Tako i zajednice dijasporaca širom svijeta, daleko od svoje domovine, uspijevaju pronaći novo mjesto pod suncem, pustiti korijenje i nastaviti život.

3.1.1. Teorijsko određenje dijaspore

Značenje etimološkog pojma 'diaspora' u dostupnim online rječnicima Britannica¹, Oxford² i Merriam-Webster³, se odnosi na Grke rasute po helenističkom svijetu i na Jevreje nakon pada Jerusalema u ranom 6. vijeku pr. n. e., odnosno, na odlazak jevrejskog naroda iz vlastite zemlje da živi i radi u drugim zemljama nakon babilonskog progonstva; zatim na kretanje ljudi iz bilo koje nacije ili grupe iz vlastite zemlje; ljudi koji su se naselili daleko od svojih pradomovina; pripadnike afričke dijaspore i mjesto gdje žive; kretanje, migracija ili raseljavanje ljudi dalje od pradomovine. Riječ „diaspora“ izvedena je od grčke riječi *speiro* (sijati) i prijedloga *dia* (preko). Za stare Grke ta riječ je značila širenje kroz migraciju i naseljavanje. U grčkom prijevodu Starog zavjeta korištena je za opisivanje prisilnog rasipanja Jevreja (Cohen, 2019; u Retis i Tsagarousianou, 2019:24).

---

¹ Izvor: <https://www.britannica.com/topic/diaspora-social-science>

² Izvor: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095716263>

³ Izvor: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora>

3.1.2. Faze razvoja studija o dijaspori

Sociolog i teoretičar Robin Cohen (2008), identifikuje četiri faze razvoja studija o dijaspori. Počevši od 1950-ih i 1960-ih, naučnici su pojam počeli koristiti u odnosu na afričku dijasporu, a upotreba tog pojma je proširena u narednim decenijama. Koncept dijaspore se nije isticao u društvenim naukama sve do kasnih 1960-ih, a upotreba oblika množine te riječi pojavila se kasnije. Bez obzira na grčko porijeklo, termin se ranije prvenstveno odnosio na jevrejsko iskustvo, posebno protjerivanje Jevreja iz njihove domovine u Babiloniju (babilonsko izgnanstvo), kao i uništavanje Jeruzalema i njegovog Hrama. Izraz je tada nosio osjećaj gubitka, jer je rasijavanje jevrejskog stanovništva bilo uzrokovano gubitkom teritorije. Ipak, od antičkih vremena koncept se također koristio na pozitivan, mada mnogo manje uticajan način, u pozivanju na grčku kolonizaciju mediteranskih zemalja od obala današnje Turske i Krima do Gibraltarskog prolaza, između 6. i 4. stoljeća p.n.e.

Od 1980-ih godina pojam „dijaspore“ je postao tema brojnih studija i teorijskih rasprava u različitim, uglavnom interdisciplinarnim, oblastima kao što su istorija, kultura, mediji i postkolonijalne studije. U istom periodu pojam ulazi u diskurse društvenih i humanističkih nauka, te dijaspora prodire u područja poput politike, sociologije, međunarodnih odnosa, književne kritike i socijalne antropologije. Dijaspore je tada bila upotrebljivana kao “metaforična oznaka” za opis različitih kategorija ljudi - „iseljenici, prognanici, političke izbjeglice, stranci, imigranti i etničke i rasne manjine“. Dakle, termin je označavao širok spektar različitih ljudi koji su ili sami za sebe primijenjivali taj izraz ili im je dodijeljena ta etiketa.

Treću fazu, od sredine 1990-ih, obilježile su kritike teoretičara 'druge faze' za koje se sada smatralo da ograničavaju dalji razvoj ovog novog koncepta, usprkos tome što su identifikovali grupe koje danas zovemo *dijaspore* i doprinijeli evoluciji novih načina njihovog proučavanja. Novi teoretičari su pod uticajem postmodernističkih teorija, pokušali dekonstruisati dvije temeljne značajke koje grade ideju dijaspore, a to su “domovina” i “etnička/vjerska zajednica”. Nove studije o dijasporama u postmodernom svijetu posmatraju identitete i pronalaze da oni postaju fleksibilni, konstruisani i dekonstruisani i neodređeni mjestom, što je značilo da su koncepti dijaspore tada morali su biti radikalno preuređeni kako bi pratili ovaj novi složeni proces.

Krajem 20. stoljeća započinje trenutna faza konsolidacije koja je obilježena modificiranom reafirmacijom značenja koncepta dijaspore, uključujući njene temeljne elemente, zajedničke karakteristike i idealne tipove (Cohen, 2008:1-2).

3.1.3. Definisane pojma dijaspora

U literaturi migracijskih i dijasporskih studija, koncept dijaspore se različito definiše i prošao je kroz mnogobrojne transformacije, te je danas teško dati decidnu definiciju ovog pojma. Međutim, postoje neke osnovne karakteristike koje grupa ljudi treba posjedovati da bi se smatrala dijasporom ili dijasporskom zajednicom.

Neki autori definišu dijasporu pojednostavljeno kao „migrante ili potomke migranata, čiji su identitet i osjećaj pripadnosti oblikovani njihovim migracijskim iskustvom i porijeklom“ (Rannveig Agunias, Newland, 2012:15). U ranim tumačenjima dijaspore (Safran, 1991) fokus se stavljao na težnju članova dijasporske zajednice da se nekada u budućnosti vrate u svoju stvarnu ili zamišljenu domovinu. Međutim, ideja „zamišljene domovine“ se možda najbolje može objasniti kroz riječi starogrčkog filozofa Heraklita: *Nijedan čovjek ne može dva puta zakoračiti u istu rijeku, jer niti se radi o istom čovjeku, niti o istoj rijeci*. U tom smislu se „san o povratku“, često odnosi na „povratak“ u mjesto iz sjećanja, iz imaginacije, na povratak u mladost, djetinjstvo i bezbrižnost, a ne u sadašnju društveno-ekonomsku realnost zemlje porijekla (Ibričević, 2021).

Iako se taj izraz prvobitno koristio za opisivanje prisilnog raseljavanja određenih naroda, pojam ‘diaspora’ se danas uglavnom koristi za opisivanje onih osoba koje se identifikuju sa „domovinom“, ali žive izvan nje. Definicije ‘diaspore’ također uključuju ne samo emigrante prve generacije, već i drugu generaciju, odnosno, njihove potomke rođene u inostranstvu, sve dok održavaju neku vezu sa matičnom državom roditelja. Te veze - bilo da su kulturne, jezičke, istorijske, religiozne ili afektivne - razlikuju grupe dijaspore od ostalih zajednica. Moderne interpretacije dijasporske orijentacije prema domovini sve se više odnose na jačanje transnacionalnih i translokalnih veza, nego na stvarni povratak (Glick Schiller, 1992; Cohen, 2008; Faist, 2010; Halilović 2013a, 2013b; Karabegović 2014; Čapo-Žmegač, 2015).

William Safran, jedan od teoretičara pionira u migracijskim i dijasporским studijama, je dao temeljnu definiciju koja obuhvata detaljne karakteristike koje posjeduju “manjinske zajednice iseljenika”, odnosno, dijaspore, 1991. godine u tada novom časopisu ‘Diaspora: a Journal of Transnational Studies’:

- oni, ili njihovi preci, su raspršeni iz izvornog 'centra' u dvije ili više stranih regija;
- oni zadržavaju kolektivno pamćenje, viziju ili mit o svom zavičaju, uključujući njegovo mjesto, istoriju i dostignuća;
- oni vjeruju da nisu - a možda nikada i ne mogu biti - potpuno prihvaćeni u društvima zemlje-domaćina i tako ostaju djelomično odvojeni;
- njihova pradomovina je idealizirana i smatra se da, kada za to budu postojali povoljni uslovi, da bi se ili oni ili njihovi potomci trebali tamo vratiti;
- oni vjeruju da bi svi pripadnici dijaspore trebali biti predani održavanju ili obnavljanju njihove domovine i predani njenoj sigurnosti i prosperitetu; i
- oni nastavljaju na različite načine da održavaju odnose sa njihovom domovinom i njihova etnokomunalna svijest i solidarnost su definisani postojanjem takvog odnosa (Safran, 1991:83-84).

Raspravljajući o Safranovoj definiciji, Robin Cohen tvrdi da je Safran bio pod snažnim uticajem paradigmatškog slučaja jevrejske dijaspore, ali je shvatao da su i mnoge druge etničke grupe iskusile slične teške okolnosti njihovog odlaska iz svojih mjesta porijekla i/ili ograničeno prihvatanje u mjestima gdje su se naselili. Safran, naravno, nije bio sam u prepoznavanju proširene upotrebe koncepta dijaspore, ali je bio ključan u kreiranju kontura definicije dijaspore (Cohen, 2008:4).

Prema Cohenovoj definiciji, koju je dao u njegovoj knjizi “Global Diasporas”, čije je prvo izdanje (1997) zasigurno jedna od najcitiranijih knjiga među teoretičarima dijaspore i čije su premise utrole put modernom istraživanju ovog društvenog fenomena, ali isto tako bile i podvrgnute snažnoj kritici od strane velikog broja teoretičara dijaspore, dijasporu obično karakteriše većina, ako ne i sve od slijedećih karakteristika: i) migracija, koja može biti prisilna ili dobrovoljna, iz zemlje

porijekla u potrazi za poslom, trgovinom ili izbjegavanjem sukoba ili progona; ii) idealizirano, kolektivno sjećanje i/ili mit o pradomovini; iii) kontinuirana veza sa zemljom porijekla; iv) snažna grupna svijest održana tokom vremena; i v) osjećaj povezanosti i srodstva sa pripadnicima dijaspore u drugim zemljama (Agunias, Newland, 2012: 15 i Giddens 2003:276).

Međutim, u drugom izdanju “Globalnih dijaspora” (2008), uzimajući u obzir popriličan broj kritičkih radova o njegovom razmatranju i definiciji dijaspore koji se od 1997. godine do tada pojavio, Cohen sada predstavlja prerađenu listu „zajedničkih karakteristika“ dijaspora:

1. raspršivanje iz izvorne domovine, često traumatično, u dvije ili više stranih regija;
2. alternativno ili dodatno, širenje iz domovine u potrazi za poslom ili trgovinom ili daljim kolonijalnim ambicijama;
3. kolektivno sjećanje i mit o domovini, uključujući njen položaj, istoriju, patnju i dostignuća;
4. idealizacija stvarne ili zamišljene pradomovine i kolektivna posvećenost njenom održavanju, obnavljanju, sigurnosti i prosperitetu, čak i prema njenom stvaranju;
5. čest razvoj pokreta za povratak u domovinu koji stiče kolektivno odobravanje čak i ako su mnogi u grupi zadovoljni samo zamjenskim odnosom ili povremenim posjetima domovini;
6. snažna svijest o vlastitoj etničkoj grupi koja se održava tokom dugog vremenskog perioda bazirana na osjećaju različitosti, odnosno, specifičnosti, zajedničkoj istoriji, prenošenju zajedničkog kulturnog i vjerskog naslijeđa i vjeri u zajedničku sudbinu;
7. problematičan odnos sa društvima zemalja-domaćina, što upućuje na nedostatak prihvatanja grupe ili mogućnost da grupu može zadesiti nova nesreća;
8. osjećaj empatije i suodgovornosti sa pripadnicima etničkih zajednica u drugim zemljama čak i tamo gdje dom predstavlja samo zakržljali ostatak stvarnog doma; i

9. mogućnost kreativnog, obogaćujućeg života u zemljama domaćinima koje njeguju toleranciju pluralizma (Cohen, 2008:17).

Cohen također definiše različite tipove dijaspore u odnosu na glavne razloge koji stoje iza migracije: „dijaspore-žrtve“ (npr. Jevreji, Afrikanci i Armenci), „dijaspore nastale zbog rada“ (npr. Indijci), „dijaspore nastale zbog trgovine“ (npr. Kinezi i Libanonci), „imperijalističke dijaspore“ (npr. Britanci i Rusi) i „deteritorijalizirane dijaspore“ (npr. karipske) (Cohen, 2008:18).

Prilagođavajući se Cohenovim karakteristikama dijaspore, Brinkerhoff (2009:31) dijaspore definiše kao one migrantske grupe koje dijele slijedeće značajke: i) disperziju, bila ona dobrovoljna ili nehotična, kroz sociokulturne granice i barem jednu političku (tj. nacionalnu državu) granicu; ii) kolektivno sjećanje i mit o domovini, kreirani i iznova stvarani kroz daljine i generacije; iii) posvećenost očuvanju domovine kroz simboličnu i svrsishodnu ekspresiju u zemlji domaćinu i / ili u domovini; iv) prisutnost pitanja povratka, mada ne nužno i obavezivanje da se to i uradi. O ideji povratka se može istraživati, raspravljati i debatirati sa ili bez posebne namjere fizičkog povratka; i v) dijasporska svijest i s tim povezana hibridnost identiteta, koji su izraženi dijelom kroz stvaranje udruženja ili organizacija dijaspore.

Brinkerhoff dijasporu posmatra kao psihološko pripadanje kolektivnoj kulturi, zemlji-domaćinu ili zemlji porijekla (Brinkerhoff, 2009). Samim time Brinkerhoff naglašava da ona ne definiše dijasporu kao grupe koje nisu u mogućnosti da budu u potpunosti prihvaćene u društvo zemlje domaćina ili koje čak ne žele biti u potpunosti prihvaćene, odmičući se time od definicija također jednog od najuticajnijih teoretičara dijaspore i antropologa Stevena Vertoveca.

Pored definirajućih, zajedničkih karakteristika dijasporskih zajednica, postoji i skup tema koje su primjenjive na različite dijaspore svijeta:

- integracija u društva prijema,
- ostvarivanje glasačkih prava,
- politička zastupljenost dijaspore u zemlji porijekla,
- politički aktivizam i mobilizacija,

- uloga dijaspore u vanjskoj politici zemlje porijekla i njenoj demokratizaciji.

Za dijasporu je također specifično da učestvuju u ekonomskom razvoju zemalja iz kojih potiču kroz dijasporske investicije, slanje doznaka, filantropske aktivnosti, kao i dijasporski turizam i zaštitu prirodnog okoliša. U smislu naučno-obrazovne saradnje između dijaspore i zemlje porijekla se često govori o obrazovanju djece iseljenika o istoriji, društvu i kulturi prostora odakle potiču. Članovi dijaspore učestvuju u programima i prijenosu znanja, te imaju snažno prisustvo u razvoju naučno-istraživačke saradnje između domaće i inostrane akademske zajednice.

Također se spominju teme vezane za djelovanje dijasporskih organizacija u zemljama prijema, muzičko, književno i umjetničko stvaralaštvo članova dijasporske zajednice, te specifičnosti dijasporskog identiteta, kao što je “hibridnost”, bilingvalizam ili dvojezičnost i drugi aspekti uslovljeni transnacionalnim položajem i pripadanjem dvjema kulturama. Konačno, dijasporske diskusije se odnose i na izazove stvarnog povratka i reintegracije u zemlju porijekla. (Agunias, Newland, 2012).

3.1.4. *Transnacionalizam i translokalnost*

Porast razvoja teorijske građe o dijasporama ovaj pojam je smjestio uz nove pojmove kao što su *transnacionalizam* i *translokalnost*. Glick Schiller, Basch i Blanc-Szanton su već početkom 1990-ih godina prošlog stoljeća uvidjele da je potrebna nova konceptualizacija koja bi obuhvatila i objasnila iskustvo i svijest novog migrantskog stanovništva u New York-u, odnoseći se na migrante sa Haitija i Filipina. Tu novu konceptualizaciju su nazvale „*transnacionalizam*“, a novu vrstu migranata su opisale kao transmigrante. „Transnacionalizam smo definisale kao procese kroz koje imigranti grade društvena polja koja povezuju zemlju porijekla i zemlju prijema. Imigranti koji grade takva društvena polja označeni su kao „transmigranti“. Transmigranti razvijaju i održavaju višestruke odnose - porodične, ekonomske, socijalne, organizacijske, vjerske i političke koji se protežu preko granica. Transmigranti aktivno djeluju, donose odluke i razvijaju identitete unutar društvenih mreža koje ih istovremeno povezuju sa dva ili više društava” (Glick Schiller et al. 1992:1).

Kritičari poput Thomasa Faista tvrde da „dok se izraz „dijaspora“ uvijek odnosi na zajednicu ili grupu i često se koristi u istoriji i književnim studijama, koncepti poput transnacionalizma - i transnacionalnih prostora, polja i formacija - odnose se na procese koji nadilaze međunarodne granice i zbog čega se čini da opisuju apstraktnije pojave. Pod transnacionalnim prostorima podrazumijevamo relativno stabilne, trajne i guste skupove veza koje sežu izvan i preko granica suverenih država. Stoga se transnacionalizam može opisati kao kombinacija veza ili mreža koje prelaze granice najmanje dvije nacionalne države, međusobno povezujući domovinu i zemlju odredišta migranta, te porodice i ostale veze migranta, stvarajući tako trostranu socijalnu strukturu, koja se može proširiti uključivanjem zemalja dalje migracije“ (Faist, 2010:13 u Bauböck i Faist, 2010). Faist dalje razlaže da se u transnacionalizmu kao ključni agenti definišu nedržavni agenti, i među njima istaknuti, ali ne i isključivo, migranti. Unutar strukture koju čine zemlja porijekla, zemlja-domaćin i migranti, nalazimo migrantske formacije - organizacije i grupe, uključujući udruženja migranata, udruženja migranata iz istog mjesta porijekla, vjerske zajednice i sl. U istraživanju migracija koncept transnacionalizma je nastao, između ostalog, i kako bi se fokusirao na *grass-roots* aktivnosti migranata izvan granica njihove domovine, i razlikovao ih od odnosa unutar multinacionalnih ili transnacionalnih kompanija (Glick Schiller, 1992; Faist, 2010).

Međutim, Halilović i Čapo (2013) i Halilović (2013) smatraju da se pri interpretaciji različitih migracijskih konteksta ne možemo isključivo zadržati na promatranju događaja iz perspektive transnacionalizma. Oni su ustanovili da proučavajući transnacionalne veze koje pojedinci i grupe u migracijskom kontekstu uspostavljaju i održavaju preko granica nacionalnih država, istraživači nerijetko ostaju zarobljeni u (etno)nacionalne obrasce mišljenja i prikazivanja, jer se oslanjaju na nacionalne/etničke grupe razmatrajući ih prije svega u odnosu na njihovu etničku domovinu/nacionalnu državu i njihovu nacionalnu identifikaciju. Autori zaključuju da “pripadnost u transnacionalnom migracijskom prostoru ne mora nužno biti vezana uz nacionalnu državu porijekla ili etničku/nacionalnu skupinu; ona može biti uža, lokalna, zavičajna, i u svakodnevici nevezana isključivo uz vjersko, nacionalno ili etničko. Ta dimenzija pripadanja, a ujedno i bivanja u transnacionalnom prostoru preovladava u transnacionalnim praksama migracijskih skupina.” Ovo razmatranje je dovelo do upotrebe pojma *translokalnost* (Appadurai, 1995 i Smith, 1998 u Vertovec i Cohen, 1999:12) umjesto transnacionalizam u njihovom zajedničkom istraživanju i istraživačkim radovima. Halilović i Čapo su došli do zaključka da “translokalnost, prije nego transnacionalnost, bolje objašnjava socijalnu morfologiju i življene stvarnosti migrantskih

populacija, uključivo i oblike njihove socijalne interakcije, organizacijske obrasce, kulturne prakse i različite druge aktivnosti i djelovanja koja prakticiraju u odnosu na svoje domovine, kao i na svoje translokalne sunarodnjake u drugim zemljama.” Odabirom termina translokalnost za opis migrantskih praksi, za razliku od termina transnacionalnost, autori su željeli naglasiti da “dugoročni, svakodnevni interesi migranata, nisu nužno vezani uz nacionalnu ili državnu politiku (iako to mogu postati u izvanrednim okolnostima), nego sasvim specifični lokalni problemi, posebice oni vezani uz dislocirane oblike porodičnih odnosa u tzv. transnacionalnim porodicama i ulaganja u mjesto porijekla, njegovanje lojalnosti i podrške napuštenim mjestima, očuvanje, oživljavanje i rekonstruisanje lokalnih identiteta konstrukcijom “doma daleko od doma” i sl.” (Čapo i Halilović, 2013:4-5; Halilović, 2013a:194-196; Halilović, 2013b:67-68).

Halilović u pojmu transnacionalnost naročito vidi problem u kontekstu bh. dijaspore koja je kompleksna jer je konstruisana od više etničkih grupa. Prema autoru ovaj pojam je ograničavajući iz razloga što kada govorimo o emigrantima iz BiH u nekim slučajevima je veoma teško govoriti o naciji, nacionalnom identitetu i pripadanju naciji jer “ne postoji jedinstvena bosanska etnička grupa – već tri etno-religijske identifikacije: Bošnjaci, Bosanski Hrvati i Bosanski Srbi (i mnoge druge manjinske grupe i osobe koje u potpunosti odbijaju biti stavljeni pod bilo koju od tih “etiketa”). Ovo predstavlja teškoću s obzirom na to da se većina bh. građana i bh. dijasporaca najčešće identifikuje kroz etničku pripadnost jednoj od navedenih grupa, a ne sa nacijom, dok se neki tako ne identifikuju uopšte i više se smatraju Bosancima i Hercegovcima (Halilović, 2013:4).

3.1.5. Identitet dijaspore

Pitanje identiteta uopšte, pa i u kontekstu dijaspore, je jedno od kompleksnijih s obzirom da uključuje niz elemenata u kojima je sadržan identitet pojedinca, etničke grupe ili nacije, a koji emigracijom postaju izloženi novoj kulturi i kulturnoj sredini. “Klima” u zemlji prijema može dovesti do toga da dijasporci trebaju prilagoditi svoj identitet novoj sredini i usvojiti nove oblike ponašanja. Neki to rade svjesno, dok se neki čvrsto drže svoje kulture, običaja i porijekla, odnosno, identiteta. Najčešće se zapravo događa da su dijasporci dobro prilagođeni i uspijevaju balansirati između identiteta koje nose iz svoje domovine i novog “ja” kojeg kreiraju u zemlji primjema.

U svom uticajnom eseju iz 1996. godine „Kulturni identitet i dijaspora“, sociolog, teoretičar i politički aktivista, Stuart Hall, govoreći iz pozicije člana karipske dijaspore u Ujedinjenom Kraljevstvu, je predstavio dvije različite definicije kulturnog identiteta. U prvoj definiciji, kulturni identitet je „vrsta kolektivnog 'istinskog ja'... što je zajedničko mnogim ljudima sa zajedničkom istorijom i porijeklom“ (1996:223). U tom pogledu, kulturni identitet pruža „stabilan, nepromjenjiv i kontinuiran referentni okvir i značenje“ kroz tokove istorijskih promjena. To omogućava praćenje porijekla potomaka i razmišljanje o istorijskim iskustvima predaka kao “zajedničkoj istini”. Iako Hall vidi pozitivne efekte koje je ovo prvo viđenje kulturnog identiteta imalo u postkolonijalnom svijetu, on predlaže drugu definiciju kulturnog identiteta koju smatra superiornijom. Hallova druga definicija kulturnog identiteta „prepoznaje da, kao i mnoge tačke sličnosti, postoje tačke značajnih razlika koje čine “ono što zapravo jesmo” i “ono šta smo postali“. U ovom pogledu, kulturni identitet nije fiksna suština ukorijenjena u prošlosti. Umjesto toga, kulturni identiteti „prolaze kroz stalnu transformaciju“ kroz istoriju jer su „podložni kontinuiranoj 'igri' istorije, kulture i moći“ (1996:225). Zato Hall definiše kulturne identitete kao „imena koja dajemo različitim načinima na koje smo pozicionirani i u kojima se pozicioniramo u narativima iz prošlosti.“ Drugim riječima, prema Hall-u kulturni identitet „nije suština već pozicioniranje“ i uvijek se gradi kroz pamćenje, fantaziju, narativ i mit (1996:226).

Diminescu i Loveluck (2014:6) raspravljaju da iako pojam identiteta sam po sebi nosi poteškoće određenja, ono što se podrazumijeva kao polazna tačka definisanja formiranja dijaspornih identiteta je to da dijasporci prepoznaju jedni druge kao dio raspršenog kolektiva... i da se čin raseljavanja, koji je ostavio dubok trag na njih, održava kao snažna karakteristika nečijeg identiteta. Brinkerhoff smatra da se dijasporci suočavaju sa specifičnim izazovima zahvaljujući zajedničkom iskustvu disperzije i akulturacije koji dovode pojedince i grupe u dijaspori da transformišu svoj identitet kroz selektivno prihvatanje elemenata kulture njihove domovine i kulture zemlje-domaćina. Prema Brinkerhoff (2009:51), dijasporci će najvjerojatnije usvojiti hibridni identitet koji će, na osnovu mogućnosti ili benefita koji taj identitet može pružiti, ili više naginjati ka jednom ili ka drugom smjeru. Kako bi djelimično transformisali svoje identitete koje nose iz svoje domovine, mnogi dijasporci počinju da usvajaju građanske i druge vrijednosti zemlje-domaćina, ponukani izlaganjem i/ili socijalnim pritiskom, ili ih žele svjesno usvojiti (dijaspora u SAD-u najčešće prihvata američke vrijednosti pluralizma, demokratije i ljudskih

prava). Tako pojedinci koji se samoidentifikuju kao pripadnici dijaspore održavaju dvostruku pripadnost pradomovinama i usvojenim domovinama.

Danas u 21. stoljeću, globalne dijaspore više nego ikada predstavljaju sve ono što ih čini dijasporama: veoma su dobro integrisane i uspješno funkcionišu u zemljama prijema u cijelom svijetu, uspijevaju se mobilizirati i biti politički aktivne, zastupljene i uključene u zemlji porijekla, općenito, imaju aktivnu ulogu u demokratizaciji svoje domovine. Igraju ključnu ulogu u ekonomskom razvoju zemalja iz kojih potiču kroz investicije i slanje doznaka, kroz turizam i humanitarne aktivnosti. Uspijevaju ostvariti naučno-obrazovnu saradnju između dijaspore i zemlje porijekla, učestvuju u programima i prijenosu znanja, te imaju snažno prisustvo u razvoju naučno-istraživačke saradnje između domaće i inostrane akademske zajednice. I naravno, kroz umjetničko stvaralaštvo se ističu i komuniciraju vlastite “hibridne” identitete. Razlog zbog kojeg su sve aktivnosti globalnih dijaspora, ali i mnogo više, olakšane i pospješene je digitalni prostor Interneta koji je uveo globalne zajednice i omogućio kao nikada do sada da se stvore kanali komunikacije između svih građana svijeta. Danas, globalne dijaspore aktivno nastanjuju i djeluju u cyber prostoru i nazivaju se digitalne dijaspore.

3.2. Digitalna dijaspora

Ovaj rad preispituje pojam dijaspore kroz vezu sa razvojem komunikacijskih tehnologija, koji je doveo do formiranja *digitalne dijaspore* i širenja dijasporskih digitalnih mreža. Iako će se kasnije utvrditi da ne postoji konsenzus o tome šta je tačno digitalna dijaspora zbog toga što definisanje tog pojma zavisi od brojnih i različitih disciplinskih stavova i načina posmatranja teme, postoji konsenzus o tome na koje je sve načine digitalna povezanost transformisala pojmove prostora, pripadnosti i samoidentifikacije. Nastanak novih digitalnih dijaspora ne znači da je stari pojam dijaspore zamijenjen, već da digitalne formacije olakšavaju i transformišu mogućnosti pripadnosti zajednicama dijaspore. Kroz naredni odjeljak se nastoji pružiti teorijski pristup digitalnoj dijaspori oslikavajući razvoj ovog relativno novog koncepta u odnosu na dugogodišnja proučavanja dijaspore.

3.2.1. Internet i 'povezani migrant'

Informaciono-komunikacijske tehnologije⁴ (u daljem tekstu IKT) i digitalne tehnologije⁵ već uveliko oblikuju živote ljudi na globalnom nivou i nije ništa manje za očekivati da igraju ključnu ulogu i u procesu trenutnih migracijskih kretanja, kao i u već uspostavljenim migrantskim zajednicama u zemljama prijema, odnosno, u dijasporskim zajednicama. Bilo koji moderni migrant, čak i prije nego što napusti svoju domovinu, obično formira svoj plan putovanja ili migracije na osnovu temeljite internet pretrage, umjesto da recimo sluša priče o iskustvima onih koji su se vratili iz inostranstva tj. emigracije. Prije prelaska geografskih granica, migrant se informiše preko Interneta o obavezama i pravima imigranata u zemlji prijema. Po dolasku u novu zemlju, jedna od esencijalnih potreba migranata danas je dobivanje pristupa internetu ili računaru kako bi se orijentisao u novom prostoru, pronašao smještaj, ali i kako bi uspostavio kontakt i ostao povezan s porodicom i prijateljima 'kod kuće'. Virtualni prostor Interneta tako postaje sjecište novog života migranata u novom društvu, koji im i na određen način kroz kontakt sa domovinom pruža sigurnost, podršku i toplinu doma u najranijim momentima kada su daleko od poznatog okruženja. Svakako, ova karakteristika interneta i digitalnih tehnologija kao što su mobilni telefoni, još više dolazi do izražaja u slučajevima npr. migrantske krize od prije nekoliko godina kada su napise medija preplavile fotografije mladih migranata sa Bliskog Istoka i Sjevera Afrike na putu ka granicama Europske Unije sa mobilnim telefonima u rukama. U takvim situacijama nesigurnosti, opasnosti i rizika, mobilni telefon konektovan na internet i preko kojega je uspostavljen kontakt sa najbližima, postaje skoro isto onoliko važan kao hrana i piće. Kako bi najbolje opisala ovaj novi društveni fenomen, Dana Diminescu (2008) koristi termin '*povezani migrant*' koji je ključni element krovnog pojma - *digitalna dijaspora*.

Diminescu i Loveluck (2014) su kroz istraživanja o fenomenu 'povezanog migranta' uvidjeli da raznolikost komunikacijskih kanala omogućava migrantima da održavaju česte veze sa zemljom

---

⁴ Informacijsko-komunikacijske tehnologije su raznolik skup tehnoloških alata i resursa koji se koriste za prijenos, pohranjivanje, kreiranje, dijeljenje ili razmjenu informacija. Ovi tehnološki alati i resursi uključuju računare, internet (web stranice, blogove i e-mailove), tehnologije sa prenosom uživo (radio, televizija i webcasting), radiodifuzne tehnologije za snimanje sadržaja (podcasting, audio i video playeri i uređaji za pohranu) i telefonija (fiksna ili mobilna, Satelit, Visio / Video konferencije itd.). Izvor: <http://uis.unesco.org/en/glossary-term/information-and-communication-technologies-ict> (pristupljeno, 07.04.2021.)

⁵ Pojam digitalna tehnologija predstavlja tehnologiju koja se oslanja na upotrebu mikroprocesora i uključuje računare i aplikacije kojima je naophodan priključak na Internet da bi funkcionisali, kao i druge uređaje poput video kamera i mobilnih uređaja kao što su telefoni i osobni digitalni asistenti (PDAS). Izvor: <https://www.igi-global.com/dictionary/digital-technology/7723> (pristupljeno 07.04.2021.)

porijekla, istovremeno uspostavljajući odnose unutar zemlje domaćina. To dovodi to toga da se migranti nalaze između dva ili nekoliko socio-kulturnih prostora, što ih zapravo dovodi do stvaranja, kako ih Jeniffer Brinkerhoff (2009) naziva, *hibridnih identiteta* koji nastaju kroz složen i dugotrajan proces promjena unutar samih sebe i promjenjivih odnosa sa raznim zajednicama u zemljama-domaćinima. Konkretno, oni nalaze da razgovori putem Skype-a, interakcije putem emaila i društvenih mreža kao što je Facebook, imaju dubok uticaj na svakodnevni život migranata, koji uspostavljaju nove načine zajedničkog života na daljinu, umjesto da održavaju samo povremene trenutke komunikacije, „ranije održavane kroz pisma i skupe telefonske pozive“. Dakle, Internet prostor dijasporama pruža mogućnost da komuniciraju svoj dijasporiski identitet (Bernal 2006) i pronađu zajednicu, posebno ako ne osjećaju da nužno pripadaju zajednici u kojoj su se nastanili (Christensen, 2012). Kumar (2012) je pokazala da Internet pruža mogućnosti za premošćavanje različitih politika identiteta dijaspore i za povezivanje aktivnosti na Internetu i van njega na inovativne načine. Brinkerhoff (2009) je ispitala važnost dijaspore koje se organizuju putem interneta u nastojanju da zadrže svoj identitet i promovišu promjene politika u svojim domovinama, posebno oko pitanja socio-ekonomskog razvoja. Terenski rad ovih autora, ali i mnogih drugih autora i znanstvenika, koji uključuje kvalitativne intervjue i etnografsko promatranje, je pomogao razumijevanju toga kako Internet i IKT pružaju nove načine i sredstva da migranti premoste udaljenost koja ih razdvaja od onih koje su ostavili za sobom.

3.2.2. Razvoj studija o digitalnoj dijaspori i značenje

IKT su postale popularne devedesetih godina 20. stoljeća, a prve studije o odnosu migracija i IKT pojavile su se krajem te decenije. U početku je područje istraživanja sadržavalo ograničen broj studija; međutim, polje se brzo proširilo, paralelno s razvojem novih tehnologija, povećanim pristupom tehnologijama i povećanom digitalnom pismenošću (Andersson, 2019:143).

Andersson (2019) je pružila pregled literature o digitalnoj dijaspori kroz višegodišnju klasifikaciju i analizu publikovane građe literature koja obuhvata polje digitalne dijaspore, odnosno, migracijskih studija i novih medija, ističući važnost novih medija u stvaranju veza između populacije dijaspore pomoću informacionih i komunikacionih tehnologija.

Andersson (2019) identifikuje studije koje se bave temama kao što su migracije, transnacionalizam, mobilnost i dijaspora, te područja IKT-a, novih medija, društvenih medija i Web-a 2.0⁶, najčešće kroz empirijska istraživanja zasebnih studija slučaja koje raspravljaju o upotrebi medija i komunikacijskim praksama u različitim kategorijama migracija, drugim riječima, identifikovala je studije koje se fokusiraju na uticaj Interneta, novih medija, društvenih medija i Web-a 2.0 na različite kategorije migranata. Veliki broj studija koje čine trenutno dostupnu i publikovanu građu literature o digitalnim dijasporama uključuje studije slučajeva o migrantima, sa ispitanicima iz različitih sredina, zemalja porijekla i migracijskih mehanizama kao što su interne, eksterne, privremene, dobrovoljne ili prisilne migracije. Međutim, svi autori se slažu da ideja digitalne dijaspore nije pojam koji je lako definisati zbog svoje višedimenzionalnosti, te je čak i različiti autori nazivaju na različite načine: „e-dijaspora“, „net-dijaspora“, „web-dijaspora“ (Diminescu i Loveluck 2014), „digitalne dijaspora“ i „online dijaspora“ (Bernal 2014, Brinkerhoff 2009, Everett 2009).

S obzirom na napredak u razvoju komunikacijskih tehnologija, koji je doveo do formiranja „digitalne dijaspora“, potrebno je istaknuti da, iako ne postoji konsenzus o tome šta digitalna dijaspora znači, postoji nekoliko prijedloga definisanja ovog dosta mladog koncepta. Digitalna dijaspora⁷ je virtualna zajednica ljudi iz iste zemlje porijekla koja putem Interneta dijeli zajedničku kulturnu pozadinu, skup simbola i zajedničku istoriju. Digitalne dijaspora opisane su i kao novi oblici suživota, tehnološki posredovana dijaspora, dijaspora organizovana na Internetu, elektronska migrantska zajednica i imigrantska grupa koja koristi IKT da učestvuju u virtualnim mrežama za razne komunikacijske svrhe (Axel, 2004; Brinkerhoff, 2009; Everett, 2009; Tsagarousianou, 2004). Digitalne dijaspora se kao pojam ilustruju kroz upotrebu Interneta za povezivanje članova dijasporskih zajednica. Internet omogućava ogromnim grupama ljudi koji čine globalne dijaspora da se povežu kroz zajedničke značajke kao što su mjesto rođenja ili kroz

---

⁶ Web 2.0 opisuje trenutno stanje interneta koji nudi više korisničkog sadržaja i upotrebljivosti za korisnike u odnosu na njegovu raniju inkarnaciju, Web 1.0. Generalno, Web 2.0 se odnosi na internetske aplikacije koje su transformisale digitalnu eru nakon dotcom bubble-a. Web 2.0 se ne odnosi na bilo kakve tehničke nadogradnje interneta, već se odnosi na promjenu načina na koji se Internet koristi. U novom dobu Interneta postoji viši nivo razmjene informacija i međusobne povezanosti među korisnicima. Ova nova verzija omogućava korisnicima da aktivno učestvuju u iskustvu, a ne samo da igraju ulogu pasivnih posmatrača koji konzumiraju informacije. (Izvor: <https://www.britannica.com/topic/Web-20>; <https://www.investopedia.com/terms/w/web-20.asp>; pristupljeno 31.03.2021.)

⁷ Izvor: <https://www.igi-global.com/dictionary/digital-diaspora/7598> (pristupljeno 05.01.2021.)

porijeklo iz zajedničke 'domovine'. Cyber/digitalni prostor⁸, gdje se okupljaju, je zajednički svim članovima dijasportske/migranstske zajednice i tamo se nalaze njihovi korijeni, njihov izvorni dom, njihov osjećaj pripadnosti, njihova zajednica (Ponzanesi, 2020:983).

Uprkos ovoj definiciji, pojam „digitalna dijaspora“ sam po sebi, kako smo već naglasili ranije, daleko je od toga da je jednoznačan i koherentan, pa se tako „e-dijaspora“, „online dijaspora“, „web-dijaspora“ (Diminescu, 2008) proučavaju u tehnološkim i komunikacijskim studijama i više se fokusiraju na specifičnosti internetskih interakcija, obraćajući pažnju na povezanost linkova na internetu i na online digitalne tragove, dok se „digitalne dijaspora“ i „online dijaspora“ (Brinkerhoff 2009; Everett 2009) proučavaju u studijama migracija i međunarodnih odnosa analizom diskursa, sa fokusom na blogove, forume i web stranice i na to kako se zajednice održavaju na internetu. U svemu ovome Internet, kao ključan strukturalni element i platforma, dijasporama omogućava kreiranje virtualnih dijasportskih mreža i zajednica. Preko Interneta se dijaspora povezuju sa svojim raspršenim članovima i komuniciraju međusobno, kao i sa ljudima i institucijama u njihovim domovinama. Novi mediji su sada centralna karakteristika savremenog života migranata koji koriste mobilne telefone, chat sobe, blogove, Facebook, Twitter, Instagram, Messenger, Viber, Signal, WhatsApp, Skype, Zoom, FaceTime, YouTube i mnoge druge aplikacije za stvaranje i održavanje složenih transnacionalnih mreža. Međutim, nove komunikacijske tehnologije nisu samo alati koje dijaspora koristi za komunikaciju na daljinu. Istraživanje mnogih naučnika sugerše da digitalni mediji duboko mijenjaju iskustvo dijaspora i samim tim transformišu ono što jeste dijaspora i načine na koje se dijaspora ponašaju (Bernal, 2013:247). Andersson također piše da je niz studija o digitalnoj dijaspori razradilo ulogu i implikacije novih medija u izgradnji identiteta među migrantima.

---

⁸ Cyber prostor (eng. cyberspace). Virtualni prostor koji nastaje u kontaktu između čovjeka i kompjutera. Izraz cyber prostor prvi je upotrijebio William Gibson u svom romanu iz 1984. godine *Neuromancer*. U svakodnevnom govoru pod tim izrazom najčešće se podrazumijeva digitalni svijet konstruisan uz pomoć kompjuterskih mreža, poput npr. Interneta. To mjesto, iako zaista postoji, moglo bi se opisati prije kao komunikacijski medij nego kao potpuno drugačija galaksija, jer se mnoge od svakodnevnih praksi i diskursa kroz njega prelamaju i strukturišu ga kroz izvjestan odnos uzajamne povezanosti (Mimica, Bogdanović, 2007:60). Prema autoru Francescu Mazzucchelliju i njegovom istraživanju i mapiranju online Yugosfere, “world wide web je digitalna teritorija koja se može mapirati: Web nije haotičan prostor, u njemu postoje hijerarhije i klasteri, ovisno o načinima na koje su različite web stranice hipertekstualno povezane. S druge strane, cyber prostor je i politički prostor: prostor koji reproducira odnose moći, ali takođe i oblike subjektivnosti i diskursa moći (i kontra-moći)” (Mazzucchelli, 2012:8). Mnoga istraživanja su ukazala na interes promatranja upotrebe Interneta u svrhu proučavanja migracija i migrantskih zajednica (Diminescu, 2008).

3.2.3. Identitet digitalnih dijaspora

Kako smo definisali prethodno govoreći o ideji i pojmu dijaspore, identiteti prolaze kroz stalnu transformaciju i izraz su želje pojedinaca i grupa da budu „različiti“. Ako ih postavimo u digitalno okruženje, koje i samo prolazi kroz stalne transformacije, onda nije teško zaključiti da identitet digitalnih dijaspora postaje još kompleksnija paradigma.

Identiteti dijasporskih zajednica se manifestuju u *offline* zajednicama dijasporaca, odnosno, u svakodnevnom životu kroz interakciju sa drugima u zemlji prijema, ali se isto tako njihovi identiteti, bili oni u manjoj ili većoj mjeri hibridni, izrazito manifestuju i u digitalnom prostoru. Jedan od primjera načina na koji Web posreduje u formiranju kolektivnog identiteta migrantskih grupa je projekat Diminescu i Lovelucka (2014) *e-Dijaspora Atlas* - studija o 30 dijaspora na Internetu koja čini korpus od približno 8 000 migrantskih web stranica. U kontekstu digitalne bh. dijaspore, odnosno jugoslovenske dijaspore ili *jugosfere* koja je dio korpusa ovog projekta, će biti riječ nešto kasnije u tekstu.

Jedan od bitnih elemenata koji igra važnu ulogu u izgradnji dijasporskog identiteta uopšte je religija (Kumar, 2012; Leurs, 2015). Međutim, religija stavljena u kontekst vjerskog pluralizma u zemaljama-domaćinima, čak i kod onih koji čine starije generacije dijasporaca (dakle, ne odnosi se isključivo mlađe generacije), iskustvo dijaspore može dovesti do samoispitivanja, pa čak i do adaptacije i promjena u religijskom vjerovanju i praksi. Suprotan stav imaju Wallis i Bruce (1992) koji smatraju da kada se pojedinci suočavaju sa stranim kulturama ili religijama, religija može upravo „cvjetati“ kao kulturna odbrana“, a može služiti dijelom i kao sredstvo za utvrđivanje osjećaja vrijednosti grupe (u Brinkerhoff, 2009:36). U ovom procesu, osim prenosa informacija, Internet dijasporcima pruža mogućnost da se angažuju, ulaze u dijalog, postavljaju jedni drugima pitanja, razjašnjavaju istorijska pitanja u vezi sa vjerskom praksom i/ili tražeći savjet kako pomiriti kulturu njihove domovine i kulturu zemlje-domaćina. U njihovoj domovini kulturni identiteti su se mogli održavati i institucionalizirati kroz društvene ili vjerske hijerarhije, koje predstavljaju, podučavaju i propagiraju jednu interpretaciju identiteta. Prelaskom izvan ovih fizičkih zajednica i struktura u cyber prostor, dijasporci sada mogu slobodnije diskutovati o svom identitetu i kroz diskusiju mijenjati ili potvrđivati svoje mišljenje (bez obzira na to da li su njihove interpretacije identiteta istorijski „ispravne“ ili ne) (2009:57-58).

Pored religijskog identiteta, u kontekstu dijaspore uopšte, ali i kod digitalnih dijaspora, veoma je važan i etnički identitet. Uzimajući koncept identiteta koji je dao Stuart Hall (1996) kao polazište u raspravama o izgradnji identiteta i novim medijima, mnogi autori sugerišu da etnički identitet čini sadržaj koji različite etničke grupe proizvode, predstavljaju i konzumiraju na internetu. Mnogi autori su ilustrovali kako se etnički identiteti grade kroz socijalne interakcije svakodnevnog života i u komunikacijskim praksama na društvenim medijima i Web-u 2.0. Prema Serafinelli (2016, u Andersson, 2019), posredovanjem društvenih medija i upotrebom pametnih mobilnih uređaja, prakse pojedinaca u konstrukciji identiteta mijenjaju se u održavanju društvenih odnosa na daljinu.

3.2.4. Ciljne grupe, istraživačke kategorije i centralne teme digitalne dijaspore

Pored definisanja značenja digitalne dijaspore i njenog identiteta, u njenom istraživanju digitalne dijaspore Andersson daje pregled studija i klasifikaciju ciljnih grupa, kategorija i centralnih tema koje obrađuju različite aspekte i elemente globalnih digitalnih dijaspora.

Ciljne grupe i istraživačke kategorije koje se pojavljuju u istraživanju digitalne dijaspore pokrivaju širok dijapazon istraživačkih interesa i kategorija, a samo neke od njih su ranjive grupe migranata, odnosno grupe sa niskim socijalnim i ekonomskim statusom, raseljene osobe i prisilni migranti, zatim transnacionalizam i mobilnost srednje klase, kao i migracije visokokvalifikovanih radnika. Ovdje su naučnici predstavili generalni koncept mobilnosti, koji je obuhvatao kategorije migranata srednje klase, turiste, posjetitelje internacionalnih festivala, međunarodne studente i druge 'mobilne' pojedince.

Centralne teme koje se pojavljuju u studijama o digitalnim dijasporama uključuju teme kao što su uticaj novih medija na migrantsku porodicu, rasprave o tome kako na stvaranje migrantskog identiteta i kulturnu reprodukciju utiče korištenje novih tehnologija, uticaj novih medija na odnos i percepciju domovine i doma, te novi aspekti i uslovi koji se pojavljuju u političkoj areni i u društvenim mrežama i organizacijama.

Generalno, u raspravi o dijaspori, pojam doma i individualni odnos prema domovini zauzima središnje mjesto. Smatra se da su pripadnici dijasporskih grupa povezani zajedničkim interesom za njihovo mjesto porijekla i temeljnim identitetom. Ove komponente također su integrisane u

koncept transnacionalne zajednice, iako na fluidniji način koji integriše i lokalne i translokalne dimenzije. Nekoliko studija o digitalnoj dijaspori uključivalo je rasprave o pojmu doma, domovine i mjesta, te su razradile nove aspekte ovih stanja koji se pojavljuju na sjecištu migracije i nove tehnologije.

Područje istraživanja digitalne dijaspore sazrelo je i sve više poprima oblik etabliranog istraživačkog područja unutar redovnog akademskog diskursa. Povećao se broj konferencija i radionica koje uključuju panele na tu temu, kao i učestalost istraživačkih grupa koje se fokusiraju na tu temu. Ipak, autori se slažu da se još puno toga treba učiniti na terenu. U literaturi na ovom području uglavnom dominira širok spektar empirijskih studija i studija slučaja o IKT-u i migrantskim grupama. Svakako, istraživačke teme su imale koristi od pristupa različitim akademskih polja. Međutim, istraživačkom polju bi koristilo jasnije pozicioniranje istraživanja o digitalnoj dijaspori u širem akademskom kontekstu, razgraničenjem osnovnih područja na terenu i određivanjem granica prema drugim predmetnim oblastima. Dalje, jača integracija i konsolidacija različitih akademskih predmeta koji su uključeni u područje istraživanja bila bi od pomoći u identifikovanju centralnih polja i ključnih pitanja koja su od značaja za unapređivanje razumijevanja, znanja i istraživačkog programa na polju digitalnih dijaspora (Andersson, 2019).

3.3. Kontekstualizacija i pozicioniranje bh. dijaspore - pregled istorijskih migracija iz BiH

Teritorija moderne Bosne i Hercegovine, i područje Balkana uopšte, je poprište migracija koje se mogu pratiti hiljadama godina unazad. Pored migracija koje su sa sobom donosile stalne promjene u demografskoj strukturi stanovništva, na području BiH je karakteristično i važno istaknuti prisustvo tri dominantne kulture, odnosno, etničke grupe koje se identifikuju kroz pripadnost jednoj od tri religije: Islam, Katolicizam i Pravoslavlje. Posljedica ovog kulturno diversificiranog sastava stanovništva je bila formiranje specifičnog etno-kulturnog i nacionalnog mozaika među stanovništvom, te ovakav kulturno-istorijski sastav regije danas ukazuje na nemirnu prošlost koja je određena kulturnim, političkim i ekonomskim uticajima susjednih zemalja iz regije, kao i drugih kretanja stanovništva. U društveno-istorijskom pogledu kretanje stanovništva je uticalo na formiranje različitih obrazaca naseljavanja, demografskih promjena i etničkog sastava stanovništva (Marinković, 2007:49).

U kontekstu migracija za BiH je također karakteristično da većinu perioda svog postojanja nije bila nezavisna država, te da je nakon pada Bosanskog kraljevstva u 15. stoljeću, narednih pet stotina godina bila pod tuđom upravom: pod Osmanskim Carstvom (1453–1878), zatim pod austrougarskom upravom (1878–1918), nakon toga u okviru Države Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije (1818–1941), zatim u okviru Nezavisne Države Hrvatske (1941–45), te Federativne Narodne Republike Jugoslavije, odnosno Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1945–91). Tek nakon referenduma za nezavisnu i samostalnu Bosnu i Hercegovinu, održanog 29. februara i 1. marta 1992. godine, BiH stiče međunarodno priznanje (Pejanović, 2010: xiii). Svaka od ovih epoha društvenih i političkih promjena kroz koje je prolazila BiH i njeno stanovništvo, je donijela progon, raseljavanje, odnosno, migracije stanovništva, koje je migriralo unutar same teritorije BiH, zatim u susjedne države Srbiju i Hrvatsku, zemlje Evrope, Amerike i Australije.

U modernoj istoriji migracije van Bosne i Hercegovine se mogu podijeliti u nekoliko talasa, koji su pratili političku i ekonomsku situaciju u regiji i od kojih su za potrebe ove analize najvažnija radna migracija za vrijeme Jugoslavije (Njemačka, Austrija i skandinavske zemlje) i migracija uzrokovana ratnim sukobom tokom 1992-1995 sa post-ratnom migracijom motivisanom nepovoljnom političkom situacijom i ekonomskim prilikama u BiH.

3.3.1. Migracije iz BiH tokom 1960-ih i 1970-ih godina

Doseljenici iz Bosne i Hercegovine su u dva različita vala migrirali u Njemačku, Švedsku, Austriju i druge zapadnoevropske zemlje. Prvi val je bio motivisan prilikama za rad gastarbajtera (gostiju-radnike) u Njemačkoj tokom 1960-ih i oko 1970-ih (Olovsson 2007, u Hronešova, n.d.). Naime, Zapadna Njemačka je 1968. godine potpisala bilateralni sporazum o gastarbajterima s Jugoslavijom, obilježavajući prvi istorijski val migracija iz regije. Sporazum iz 1968. godine omogućio je zapošljavanje preko pola miliona jugoslovenskih radnika tokom početnog petogodišnjeg perioda, što je koristilo objema zemljama povećavanjem novčanih doznaka u Jugoslaviju i podizanjem ekonomskih standarda kod kuće, istovremeno rješavajući ponudu i potražnju za radnicima u obje zemlje. Mnogi radni migranti imali su nizak nivo obrazovanja i uglavnom su poticali iz siromašnijih ruralnih područja Jugoslavije (Karabegović, 2018). Pogoršanjem jugoslovenske ekonomske situacije i postojećim vezama iz prvog talasa radnika, više

je Bosanaca i Hercegovaca napustilo zemlju radi posla u drugoj polovini 1980-ih. Prema procjenama, između 1982. i 1991. godine oko 180.534 osobe emigriralo je iz zemlje, pri čemu je godišnje oko 3.000 do 3.500 radnika odlazilo tražiti „privremeni posao“ u inostranstvo (Marinković, 2007:53). Na osnovu podataka posljednjeg popisa stanovništva 1991. godine, oko 210 hiljada Bosanaca i Hercegovaca živjelo je i radilo u inostranstvu prije rata (tj. 4,7%). Glavne migrantske zemlje u to vrijeme bile su Njemačka, Austrija, Švicarska, skandinavske zemlje, zemlje Beneluksa, SAD, Kanada i Australija. Prema Marinkoviću (2007), velika većina migranata koji su se uputili u Njemačku i Austriju došli su iz zapadne Hercegovine zbog njenih loših ekonomskih prilika u 1970-ima i 1980-ima. Ako uporedimo trenutni nivo odljeva migracija iz Bosne i Hercegovine, oni su usporedivi s predratnim jugoslovenskim nivoima, pri čemu je glavna motivacija za zaposlenjem zajednička karakteristika (Hronešova, n.d.).

3.3.2. Migracije iz BiH u periodu 1992-1995

Dezintegracija zemlje početkom devedesetih godina i stvaranje novih etno-nacionalnih država na prostoru bivše Jugoslavije rezultirali su ratnim razaranjima, velikim brojem ljudskih žrtava i velikim migracijama stanovništva. Raznolika etnička slika, izmiješanost različitih nacija, religija i kultura, pokazala je da je formula „jedna država – jedna nacija“ apsolutno neprimjenjiva na ovim prostorima. Sukob između ideala homogenosti etničke strukture i realnosti etničke heterogenosti bivših jugoslavenskih republika doveo je do jugoslavenske tragedije, velikog broja poginulih, nestalih, izbjeglica i interno raseljenih osoba, kao i promjene etničke slike područja koja su bila direktno ili indirektno zahvaćena ratnim razaranjima. Migracije stanovništva, dobrovoljne ili prisilne, unutrašnje ili vanjske, dobile su dotad neviđene razmjere i nesumnjivo obilježile posljednju dekadu 20. stoljeća. Rat na prostoru bivše Jugoslavije iznjedrio je nove tipove migranata, ali nije mijenjao smjer migracija (etnocentričan) i tendenciju kretanja ka matičnim republikama, očiglednu za sve nacionalnosti (Raduški, 2002:341-342).

Rat koji je u Bosni i Hercegovini započeo u aprilu 1992. godine opsadom Sarajeva i nasilnim progonom Bošnjaka iz istočne Bosne, istočne Hercegovine, Banjalučke regije, kao i progonom Hrvata iz Posavine i Bosanske krajine imao je za cilj stvaranje etnički zaokruženog prostora pod

nazivom Republika srpskog naroda. Sa prostora BiH nasilno je prognano više od 500 hiljada pripadnika bošnjačkog naroda i oko 300 hiljada pripadnika hrvatskog naroda, koji su najviše prognani iz istočne Bosne, Banje Luke, Prijedora, Doboja i istočne Hercegovine. To je bio prvi val nasilnog progona i iseljavanja hrvatskog i bošnjačkog stanovništva. Iseljavanje je išlo pretežno u smjeru Republike Hrvatske i dijelom prema Sloveniji i zapadnoevropskim zemljama. Drugi val iseljavanja uslijedio je od maja 1993, nakon izbijanja hrvatsko-bošnjačkog sukoba. Tokom ovog sukoba iseljeni su Bošnjaci iz zapadnog dijela Mostara, zatim Čapljine, Ljubuškog, Stoca, Prozora, Duvna, Livna i Kiseljaka. Hrvati su bili prognani iz Fojnice, Konjica, Zenice, Maglaja, Zavidovića, Vareša, Travnika, Bugojna, Jablanice i Kaknja. Unutar ovog vala iselio se i znatan broj stanovnika Srpske nacionalnosti iz većih gradova s prostora Federacije: Bihać, Travnik, Zenica, Bugojno, Jajce, Konjic, Mostar, Sarajevo, Tuzla, Lukavac, Maglaj, Zavidovići, Čapljina, Živinice i Livno (procjenjuje se da je sa prostora Federacije BiH tokom rata i nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma iselilo oko 400 hiljada pripadnika srpskog naroda). Jedan broj je iselio u Republiku Srbiju (oko 50%), a drugi dio u Australiju, Kanadu, SAD i zapadnoevropske zemlje. Prema procjenama međunarodnih institucija tokom prve tri godine rata u Bosni i Hercegovini nasilno je prognano ili raseljeno više od dva miliona stanovnika Bosne i Hercegovine (Pejanović, 2010:36-37, Halilovich et al. 2018).

Veliki broj bosanskohercegovačkih građana koji je prisilno napustio BiH u toku ratnih 1992–1995. godine je našao utočište u državama širom svijeta. Te prisilne migracije povećale su brojnost bosanskohercegovačke dijasporu diljem svijeta. Danas taj dio bh. populacije, čini dijasporu koja je u svojoj suštini i dalje snažno vezana za svoju matičnu državu i koja na raznovrsne načine doprinosi njezinom prosperitetu. Veze dijasporu i matične države nisu samo intimne, emotivne, lične, porodične, rodbinske, već su i poslovne, interesne, političke, strateške i podrazumijevaju obostranu ili interaktivnu povezanost.

3.4. Savremena bosanskohercegovačka dijaspora

Bosna i Hercegovina se kao post-konfliktno društvo već skoro tri decenije, a naročito u posljednjih nekoliko godina kroz *brain drain*, suočava sa ogromnom emigracijom stanovništva, koje, u potrazi za boljim uslovima života, odlazi u zemlje Zapadne Evrope, SAD-a, Kanade itd. Prema

Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, bh. dijaspora broji oko 2 miliona ljudi raširenih u više od 50 zemalja svijeta (MLJPI, 2019). Velike migrantske zajednice Bosanaca i Hercegovaca postoje u skoro svim evropskim zemljama, kao i širom Sjeverne Amerike i Australije. U mnogim zemljama u koje su se preselili smatraju se uzornim, te vrlo dobro adaptiranim imigrantima (Halilović et al., 2018).

Studija⁹ iz 2018. godine, u kojoj je učestvovalo više 2000 emigranata iz BiH, zasigurno u ovom momentu nudi najtemeljitiji pregled zajednica bh. dijaspore s obzirom da je istraživanje uključivalo terenske posjete, širok spektar kvalitativnih i kvantitativnih istraživačkih metoda i tehnika, uključujući fokus grupe, pojedinačne i grupne intervjuje, te etnografsku metodu posmatranja. Između ostalog, tokom istraživanja je utvrđeno da je većina pripadnika iseljeničkih zajednica zadržala jake porodične i druge neformalne društvene veze sa sunarodnjacima u drugim zemljama, ali i sa onima koji žive u Bosni i Hercegovini. Također je utvrđeno da su održane veze fokusirane na očuvanje svojstava različitih lokalnih identiteta i kulturnih uspomena, što ih samim time čini dijelom globalnih mreža dijaspore iz BiH, kako emigranti iz BiH i sami sebe vide na osnovu činjenice da su se naselili u različitim zemljama i formirali svoje posebne deteritorijalizirane i transnacionalne zajednice. Ponekad se označavaju terminima emigracija, iseljenišтво, izbjeglištvo - kategorijama koje se odnose na privremene oblike pokretljivosti i odsustva iz domovine. U stvarnosti migranti koji potiču iz BiH predstavljaju jednu od najšire rasprostranjenih zajednica sa Balkana, ispunjavajući kriterije uobičajeno prihvaćenih definicijom pojma dijaspora (Halilović et al., 2018:7).

---

⁹ Studija „Mapiranje dijaspore iz BiH“ je rezultat istraživanja koje je proveo međunarodni i interdisciplinarni tim istraživača, uključujući dr. Hariza Halilovića, dr. Jasmina Hasića, dr. Dženetu Karabegović, dr. Ajlinu Karamehić-Muratović i dr. Nermina Oruča, u koordinaciji sa Međunarodnom organizacijom za migracije (IOM) Misijom u BiH i Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice (MLJPI) Bosne i Hercegovine, u okviru projekta "Uvrštavanje koncepta migracija i razvoja u relevantne politike, planove i aktivnosti u Bosni i Hercegovini (BiH): Dijaspore za razvoj (D4D)". Projekat ima za cilj jačanje uloge dijaspore iz BiH u razvojnim procesima u BiH. "Dijaspore za razvoj" (D4D) je projekat Vlade Švicarske i Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, u partnerstvu sa UNDP BiH i IOM BiH. Ovaj izvještaj je zasnovan na rezultatima kombinirane metode istraživanja koja uključuje sveobuhvatno mapiranje dijaspore iz BiH u deset odabranih odredišnih zemalja: Australija, Austrija, Danska, Njemačka, Italija, Holandija, Slovenija, Švedska, Švicarska i Sjedinjene Američke Države. Sveukupni cilj izvršenog mapiranja bio je osigurati pregled društvoekonomskog profila dijaspore iz BiH u odabranim odredišnim zemljama, uključujući demografske, sociološke, ekonomske i društveno-kulturalne podatke. Poseban fokus je stavljen na mapiranje društveno-ekonomskih i profesionalnih aspekata. Osim toga, tokom mapiranja su, također, ispitani stavovi pripadnika dijaspore prema BiH i institucijama u BiH; njihova historija i obrasci migriranja; njihov put i trenutni stepen integracije u odredišnim zemljama; kao i njihove prijašnje i trenutne veze sa BiH (2018:5).

Dakle, u okviru definicija dijasporne ranije predstavljenih u tekstu (Safran 1991; Cohen 1997 i 2008), može se reći da emigranti iz BiH ispunjavaju određene „kriterije“ zbog koji se smatraju dijasporom. Kako to vide autori Studije oni su se „raširili iz svoje domovine u dvije ili više zemalja“, tačnije u više od pedeset zemalja širom svijeta i pripadnici dijasporne iz BiH su „sa svojih različitih geografskih lokacija, vezani zajedničkom vizijom, osjećanjem ili mitom o svojoj domovini“. Međutim, autori ističu da se koncept domovine ne mora nužno odnositi na postojeću državnu strukturu BiH (tj. političke entitete u BiH), već je on više povezan sa prilično specifičnim mjestom i lokalnom zajednicom, mjestom odlaska i zamišljenog povratka. Faktor koji vjerovatno najviše spaja raseljene grupe građana BiH je njihova „zajednička svijest“ i „solidarnost“, koji njeguju osjećaj kolektivnog identiteta i podijeljene odgovornosti da i u novim zemljama nastave pružati podršku svojim izvornim zajednicama. Mnogi bh. dijasporci, čija su svjedočanstva dio studije, izražavaju želju da će se jednog dana, oni ili njihovi potomci, „vratiti u domovinu ukoliko se uslovi pokažu povoljnim“. Ali autori objašnjavaju da je u slučaju bh. dijasporne „planirani povratak“ direktna suprotnost stvarnoj životnoj situaciji većine bh. dijasporaca koji već posjeduju nekretnine u inostranstvu, imaju poslove kojima su manje ili više zadovoljni, osnivaju sopstvene biznise, a neki su u određenom stepenu i aktivno angažovani ili pokazuju interes za političke procese u „usvojenim“ zemljama.

Evidentno uspješna integracija i prilagodljivost bh. dijasporne su česta tema u medijima gdje se izvještava o uspješnim dijasporcima, kako u bh. medijima tako i u medijima zemlje prijema. Ovdje je vrijedno spomenuti nekoliko primjera uspješnih političarki bh. porijekla u dijaspori o kojima bh. mediji često izvještavaju: Baronessa Arminka Helić¹⁰, rođena u Gračanici, u Veliku Britaniju je stigla kao izbjeglica na početku rata u BiH. Prva savjetnica bivšeg ministra vanjskih poslova Ujedinjenog Kraljevstva William Hague-a, Helić važi za jednu od najvećih stručnjaka u Britaniji za vanjsku politiku, te je od 2014. godine članica Doma lordova; austrijska ministrica pravde i pravica Alma Zadić, koja je sa porodicom iz Tuzle sa 10 godina izbjegla u Beč¹¹; švedska socijaldemokratska političarka i nekadašnja ministrica za gornje sekundarno i školovanje odraslih

---

¹⁰ Izvor: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dame-porijeklom-iz-bih-koje-su-se-dokazale-kao-uspjesne-politicarke-sirom-evrope/210121059>, pristupljeno 15.04.2021.

¹¹ Izvor: <https://www.dw.com/hr/alma-zadi%C4%87-lice-i-nali%C4%8Dje-austrijskog-sna/a-56193030>, pristupljeno 15.04.2021.

u kabinetu premijera Stefana Löfvena Aida Hadžialić¹², također izbjegla sa porodicom u Švedsku gdje također završila pravo; Hannah Sumeja Atić iz Bugojna imenovana je na mjesto zamjenice ministra industrije i privrede u Vladi Norveške. Atić je u Norvešku došla 1993. godine kao novorođenče; Anesa Kajtazović¹³, porijeklom iz Bihaća je stigla u SAD 1997. godine i bila je članica Zastupničkog doma Iowe, predstavljajući 61. distrikt od 2011. do 2015, te je izabrana za gradonačelnicu Waterloo-a, Iowa. Prvi put izabrana u dobi od 23 godine, Kajtazović je najmlađa žena ikad izabrana u zakonodavni parlament Iowe i prva Bosanka-Amerikanka izabrana na bilo koju javnu funkciju u SAD-u.

Proces integracije je, također, uključivao i “prilagođavanje” političkih identiteta “nekadašnjih” građana BiH koji su stekli državljanstvo svojih “usvojenih” zemalja. Kako je to opisano u Studiji, kroz proces uspješne integracije, “nekadašnji” građani BiH su postali “novi” Amerikanci, Australijanci, Austrijanci, Danci, Holandani, Nijemci, Italijani, Slovenci, Šveđani i Švicarci. Usvajanje novih političkih identiteta (ne samo pasoša) je prisutno ne samo u ovim, već i u većini drugih zemalja u koje su se naselili migranti iz BiH.

Kako pokazuju rezultati istraživanja u okviru Studije, trend promjene i prilagođavanja identiteta jasno ukazuje na to da se u posljednjih 25 godina dijaspora iz BiH pomakla od identiteta “žrtve”, sve više pokazujući mnoge aspekte “radničkih”, “trgovačkih” i “kulturnih” dijaspora, kako je to opisao Cohen. Za mnoge bivše izbjeglice iz BiH, glavni razlog za nastavak života izvan svoje zemlje porijekla je prešao od “zasnovanog straha od političkog progona” do ekonomske potrebe, s obzirom na to da poslijeratna BiH ne pruža dovoljno mogućnosti za zapošljavanje, niti može ponuditi jednak životni standard koji većina migranata iz BiH uživa u svojim zemljama “prijema”. Od neorganizovanih grupa izbjeglica, raštrkanih širom mnogih različitih zemalja, raseljeni građani BiH su za manje od 20 godina prerasli u globalnu mrežu dobro organizovanih, međusobno povezanih deterritorijaliziranih zajednica u kojima se odvija bogata i raznovrsna društvena, kulturna i ekonomska razmjena.

---

¹² Izvor: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/aida-hadzalic-da-bi-postavilo-standarde-sarajevo-se-treba-porediti-s-londonom-i-new-yorkom/190610017>, pristupljeno 15.04.2021.

¹³ Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Anesa_Kajtazovi%C4%87, pristupljeno 15.04.2021.

Kao i svaka druga migrantska zajednica, građani BiH u dijaspori predstavljaju heterogenu grupu ljudi sa svim pratećim društvenim varijablama koje vrlo često odražavaju lokalnu kulturu i dominantne vrijednosti zemalja u koje su se naselili. Ono što uobičajeno dijeli većina njenih članova, međutim, jeste iskustvo o migraciji, smještaj u novoj zemlji, življenje daleko od domovine i osjećaj nostalgije za onim što je ostavljeno iza sebe. Mnoga od ovih zajedničkih osjećanja, uspomena i nostalgija se njeguju i šire u društvenim klubovima, udruženjima, kafićima, restoranima i na različitim kulturnim događajima organizovanim od strane nekog od mnogih udruženja i klubova, kao i na internetu ili putem društvenih medija.

Osim mnogih udruženja specifičnih za određenu zemlju, klubova, centara, web stranica, blogova i Facebook grupa koje se bave zajedničkim potrebama i predstavljaju građane porijeklom iz BiH u različitim zemljama, mnogi migranti iz BiH odlučuju zadovoljiti svoje društvene potrebe izvan udruženja dijaspora iz BiH kroz neformalne mreže sunarodnika i sunarodnica istomišljenika, kao i unutar “mainstream” kulture njihovih “novih” domovina. U ovom kontekstu, poistovjećivanje sa dijasporom iz BiH nije u tolikoj mjeri poistovjećivanje sa jedinstvenom globalnom zajednicom koliko je poistovjećivanje sa “Švedskim Bosancima”, “Američkim Bosancima” ili “Australijskim Bosancima”, kako je opisano u Studiji.

3.4.1. Trans-lokalne dijasporske zajednice

Kako je ilustrovano u izvještaju, ideja pripadnosti dijaspori iz BiH je bazirana na zajedničkim iskustvima migracije ukorijenjenim i u društvenoj stvarnosti i u društvenoj imaginaciji, što pruža osnovu za poseban grupni identitet građana porijeklom iz BiH u inostranstvu. Dijaspore iz BiH širom svijeta je prepoznatljiva i po svojim brojnim trans-lokalnim/zavičajnim grupama, koje su obnovile i održale barem neke od aspekata njihovih predmigrantskih lokalnih identiteta, dijalekata i kulturnih običaja. Ovi “trans-lokalni” faktori i migracijski obrasci su očigledni u mnogim dijasporskim mjestima. Na primjer, najveći broj bivših stanovnika opština Zvornik i Višegrad danas živi u Austriji, uglavnom u i oko Beča i Linca. Slično tome, na drugoj strani svijeta, u Melburnu, može se naći najveća “deteritorijalizirana” zajednica Brčaka. Mjesta sa najvećim brojem Banjalučana su švedski gradovi Malmö i Norrköping, dok su St. Louis u SAD-u neki prozvali “malo Sarajevo”, zbog velikog broja imigranata iz Sarajeva i istočne Bosne (2018:10).

Ove migracije i obrasci naseljavanja su stvoreni zbog socijalnih mreža, obično zasnovanih na porodičnim vezama, prijateljstvima i lokalnim zajednicama iz izvorne domovine, što je fenomen koji se opisuje kao “lančana migracija”. Deteritorijalizirane BiH zajednice održavaju snažne veze sa svojim “sestrinskim” zajednicama u mnogim drugim zemljama prijema, kao i sa svojim “maticama”, rodnim mjestom i domovinom. Ova povezanost “translokalnim” mrežama daje transnacionalni i globalni karakter.

Halilović et al. naglašavaju da je prilikom istraživanja i bavljenja “trans-lokalnim” dijasporskim grupama i njihovim ekonomskim potencijalom, važno razumjeti istorijat njihovih migracija. Naime, nisu svi građani BiH napustili zemlju “odjednom”, ili nekom slučajnom nesrećom. Dok su prve izbjeglice koje su stigle u susjedne i evropske zemlje bile iz gradova poput Zvornika i Prijedora, dalje, tokom rata 1990-ih godina, mnogo više izbjeglica, skoro iz svakog mjesta u BiH, ali većinom iz zapadnog, sjevernog i južnog dijela zemlje, pridružilo im se u izbjeglištvu. Kako se približavao kraj rata, hiljade izbjeglica iz istočne Bosne je prešlo granice mnogih evropskih zemalja ili u je okviru specijalnih izbjegličkih programa, migriralo u SAD, Kanadu ili Australiju. Trend je nastavljen u godinama nakon rata, a usporen je u ranim 2000-im. Sve navedeno je uticalo na to kako i gdje su osnovane trans-lokalne dijasporske zajednice iz BiH.

3.4.2. Bosansko-hercegovačka dijaspora u brojevima

Prema posljednjem popisu stanovništva provedenom 2013. godine, broj stanovnika u BiH (stalnih rezidenata) iznosio je 3.531.159, što je za skoro 20% manje u odnosu na brojčano stanje ustanovljeno popisom iz 1991. godine. Iako se koncepcije ta dva popisa razlikuju, ovakav demografski pad bio je očekivan, uzimajući u obzir destruktivne posljedice rata (1992–1995), kao što su visoka smrtnost stanovništva (direktni ljudski gubici uslijed ubijanja ili pogibije), migracije, uglavnom prisilnog karaktera, izbjeglištvo i socioekonomsku krizu koja je uslijedila u post-ratnom periodu (Čičić *et al.*, 2019:18). U izvještaju „Informacija o stanju iseljeništva iz BiH“ Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice (MLJPIBiH) iz 2012. godine i podacima Svjetske banke, nalazimo podatak da je BiH napustilo 1.471.594 emigranata, što čini 38.9% ukupne populacije BiH. Međutim, prema procjenama Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH ukupan broj

emigranata iz BiH i njihovih potomaka – druge i treće generacije iznosi oko 1.700.000. Najveći broj njih živi u evropskim zemljama: u Njemačkoj oko 240.000, Austriji oko 150.000, Sloveniji oko 150.000, Švedskoj oko 80.000, Švicarskoj oko 60.000; zatim u SAD oko 350.000, Kanadi oko 50.000 i Australiji oko 60.000 (2012:5). Ali prema posljednjim dostupnim zvaničnim podacima agencija za statistiku zemalja prijema i diplomatskokonzularnih predstavništava Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (MLJPIBiH) procjenjuje da ukupan broj osoba koje žive u iseljeništvu, a koje vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine iznosi između 2 i 2,2 miliona¹⁴ (Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2019. godinu, 2020:63). Sektor za iseljništvo MILJP BiH koristi statističke podatke o iseljeništvu Bosne i Hercegovine koje je integrisano u zemljama prijema koje prikupljaju statistički uredi zemalja prijema o imigrantima i njihovim potomcima. Podaci o iseljeništvu Bosne i Hercegovine, prema evidenciji i popisima stanovništva zemalja prijema, mogu se razvrstati u tri osnovne skupine: državljani BiH, osobe rođene u BiH i osobe bosanskohercegovačkog porijekla, što uključuje i njihove potomke. Tačni statistički podaci o ukupnom broju emigranata rođenih u BiH, bez obzira na njihovo sadašnje državljanstvo, u 52 zemlje svijeta iznosi 1.807.602, od čega u 30 zemalja Europe (Švicarska, Norveška i EU-28) živi oko 60% bosanskohercegovačkih emigranata. Ali kako je već prethodno navedeno, procjena ukupnog broja osoba bosanskohercegovačkog porijekla u svijetu je između 2 i 2,2 miliona, što uključuje osobe rođene u BiH koje su napustile svoju zemlju i procijenjeni broj njihovih potomaka rođenih u zemljama prijema bez obzira koje državljanstvo imaju, a ne uključuje tzv. staru emigraciju. Prema podacima koje vodi Agencija za identifikacijska dokumenta, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine najčešće zemlje

---

14 Migracijski profil Bosne i Hercegovine nastao je kao rezultat potrebe za uspostavljanjem mehanizma za prikupljanje statističkih podataka o migracijama i međunarodnoj zaštiti, sistema obrade migracijskih statistika, kao i sistema pravovremenog i kvalitetnog izvještavanja o migracijskim tokovima u BiH, a u svrhu ispunjenja obveze iz *Mape puta za liberalizaciju viznog režima*, koja je od strane Europske komisije prezentirana vlastima BiH u junu 2008. godine. U cilju uspostave i primjene mehanizama za praćenje migracijskih tokova i godišnje ažuriranje Migracijskog profila BiH, instrumenti za prikupljanje i razmjenu statističkih podataka formalizirani su kroz Odluku Vijeća ministara BiH kojom se nadležne institucije i agencije kroz 34 definirane tablice obavezuju, u skladu sa svojim nadležnostima, na dostavljanje podataka sa parametrima potrebnim za izradu migracijskog profila i praćenje migracijskih tokova BiH. Institucije koje su prema navedenoj Odluci dostavile statističke podatke za izradu Migracijskog profila BiH za 2019. godinu su: Ministarstvo vanjskih poslova - Sektor za međunarodno-pravne i konzularne poslove, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice - Sektor za iseljništvo, Ministarstvo civilnih poslova - Sektor za državljanstvo i putne isprave, Agencija za rad i zapošljavanje BiH, Ministarstvo sigurnosti - Sektor za imigraciju, Ministarstvo sigurnosti - Sektor za azil, Ministarstvo sigurnosti - Služba za poslove sa strancima i Ministarstvo sigurnosti - Granična policija BiH (Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2019. godinu, 2020:4).

destinacije za emigrante iz Bosne i Hercegovine zemlje Evropske Unije, prvenstveno Njemačka i Austrija, a zatim Hrvatska i Slovenija.

Prema rezultatima online istraživanja među bh. dijasporom i osobama u BiH koji imaju emigracijsku aspiraciju za potrebe izrade studije o održivosti emigracija iz BiH iz 2020. godine, emigracije iz BiH nisu samo rezultat traganja za poslom i nastojanja za osiguranjem egzistencije, odnosno nisu samo ekonomske migracije. One su uslovljene spletom *ekonomskih* (nedostatak radnih mjesta, niske plate, loša poslovna okolina za vršenje poslova), *političkih* (korupcija i nepotizam, kriminal, privilegije, pravna nesigurnost, izostanak vladavine prava, diskriminacije u ljudskim pravima, politička neizvjesnost, neefikasna i nedostupna javna uprava) i *socijalnih faktora* (loš tretman rada i radnika, nerazvijene socijalne usluge – zdravstvo, obrazovanje, socijalni i penzijski sistem). Sa izuzetkom uticaja rata, koji određuje migracije u periodu 1992–1995, svi navedeni faktori konstantno djeluju sa većim ili manjim intenzitetom do sadašnjih dana. To pokazuje da su faktori poticanja migracija strukturalnog karaktera i da njihovo otklanjanje zahtijeva duboke reforme u društvu. Do njihovog iskorjenjivanja, ostaju trajni faktor prisiljavanja ljudi na iseljavanje iz BiH (Domazet et al., 2020:68).

3.4.3. Novčane doznake dijaspore

Kada je riječ o novčanim doznakama BH dijaspore, Halilović et al. (2018) navode da one opadaju, međutim u analizi studije o održivosti emigracija iz BiH iz 2020. godine, vidimo da to nije u suglasnosti sa podacima koje daju Centralna banka BiH i World Bank i da, usprkos tome, čine značajan dio mnogih porodičnih prihoda u BiH (Domazet et al., 2020).

Prema gledištu Centralne banke BiH (CBBiH, 2019), ukupni prilivi po osnovu doznaka iz inostranstva u 2018. god. iznosili su 2,69 milijardi KM, što je u odnosu na prethodnu godinu povećanje priliva za 54,4 miliona KM (2,0%). Trend povećanja priliva po osnovu doznaka nastavljen je i u 2019. godini, a ti stabilni prilivi uzrokovani su oporavkom ekonomija iz kojih BiH ima najveći priliv radničkih doznaka. Penzije kao drugi najznačajniji priliv na računu sekundarnog dohotka iznose 1,19 milijardi KM, te je priliv i po ovom osnovu povećan za 3,2%. Dakle, iako

BiH ima značajan trgovinski deficit, suficit na računu sekundarnog dohotka i usluga pokriva gotovo 80% trgovinskog deficita (Domazet et al, 2020:31).

Transferi novca iz dijaspore čine značajan dio mnogih porodičnih budžeta u BiH. Novčane pošiljke su u BiH iskorištene i za potrošnju i za razvoj: za povećanje budžeta domaćinstva, izgradnju kuća i popravke, nabavku kućnih aparata, kao i za finansiranje zdravstvene i socijalne zaštite starijih i obrazovanje mlađih rođaka, za pokretanje malih biznisa i podršku projektima zajednice, te lokalnoj zajedničkoj infrastrukturi. Ulaganja migranata kreću se od investiranja u nekretnine, ugostiteljstvo, turizam i poljoprivredu do investiranja u građevinarstvo, informatičku tehnologiju, obuku i obrazovanje. Mnoge investicije imaju lokalne i trans-lokalne, a ne etničke šablone, pri čemu većina investitora ulaže u mjesta svog porijekla (Halilović et al. 2018:6).

3.4.4. Identitet bh. dijaspore

S osvrtnom na nastanak, odnosno, na početak upotrebe pojma *dijaspore* u političkom, medijskom i svakodnevnom govoru u Bosni i Hercegovini, Miljenko Jergović (2018) smatra da je pojam ušao u širu upotrebu apropracijom “jevrejskog nazivlja, a s njime i jevrejske mitologije” od strane hrvatskih antisemita. “Nakon Holokausta jedna od temeljnih, makar često i neosvijestjenih, strategija mržnje prema Jevrejima jest u preuzimanju i prisvajanju uloge i položaja Jevreja u povijesti, uglavnom njihove muke i stradanja, te onoga dijela jevrejske mitologije koji je već postao općepoznatom i prizatom svjetskom baštinom... Negirajući muku drugoga, oni tu muku pripisuju sebi i svome narodu. I tako se onda rađa jedna nova riječ. Dijaspore.”

Za istraživanje o identifikovanom kao centralnom narativu i diskursu bh. digitalne dijaspore a to je narativ i diskurs o genocidu i stradanjima Bošnjaka, bitno je uzeti u obzir procese koje spominje Jergović - negiranje, preuzimanje i prisvajanje uloge žrtve i stradanja, te „samo-viktimizaciju“, s obzirom da su se ovi procesi na osnovu dalje analize pokazali itekako primijetni u narativima i diskursima koji zauzimaju mjesto u digitalnom prostoru.

Kroz analiziranje strategija „samo-viktimizacije“, koja je značajan element identiteta bh. dijaspore, u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, autorica Ana Mijić (2020), u odnosu na sociološke i socijalno-

psihološke nalaze o kolektivnoj žrtvi, identifikuje tri različite funkcije samo-viktimizacije s obzirom na identitet i grupne granice:

1. Stabilizacija granica grupe kroz samo-viktimizaciju - sociološke i socijalno-psihološke analize primjećuju da „odabrane traume“, „kulturne traume“ ili „samo-perceptivna kolektivna žrtva“ unutar grupe služe kao društveno „ljepilo“. Dakle, kolektivna žrtva konstitutivno pogoduje nastanku i održavanju socijalnih grupa unutar iste etničke grupe i, shodno tome, socijalnih grupa izvan iste etničke grupe. Redovnim pozivanjem na prošla iskustva žrtve održava se status quo ili čak, kako se pokazalo na primjeru Jugoslavije, dolazi do eskaliranja sukoba. Unutar grupa, narativi o prošlim stradanjima ne samo da povezuju savremenike, već i „održavaju blisku vezu između sadašnjih članova grupe i starije generacije koja je preživjela nepravde“;

2. Samo-viktimizacija promovira osjećaj moralne superiornosti. U (post)konfliktnoj situaciji, osobe se upuštaju u proces koji se zove kompetitivna žrtva, kao pokušaj vraćanja dimenzija njihovih identiteta koje su bile kompromitovane sukobom. Drugim riječima, samo-viktimizacija podržava one koji se nose sa krizama (identiteta) i neizvjesnosti povezanim s ratom i njegovim posljedicama jer narativi o vlastitoj žrtvi pružaju uvjerljiva objašnjenja o tome "ko je odgovoran" i nedvosmisleno razlikuju dobro od zla. Istraživanje sprovedeno 2005. godine u BiH pokazalo je da je većina anketiranih, tačnije 89% Bošnjaka, 80% Srba i 73% Hrvata - imala mišljenje da je njihova grupa vodila samo odbrambene ratove i definisala njihove oružane snage kao branitelje (Kostić 2008, u Mijić, 2020:5). Ističući da „njihovoj grupi nije preostalo ništa drugo nego da pribjegne nasilju kao sredstvu samoobrane“ (Noor et al. 2012, u Mijić, 2020) i da nasilje korišteno tokom samoobrane nikada nije nadišlo ono što je bio apsolutno neophodno, smanjuje se osjećaj krivice. Dakle, učestvujući u kompetitivnoj žrtvi, ljudi ističu vlastitu moralnu i civilizacijsku superiornost. Drugim riječima, oni ne samo da pokušavaju sačuvati granice između „nas“ i „njih“, već i njihov odgovarajući „mi“- ideal, tj. karizmu unutar grupe (nasuprot nepravdi izvan grupe), i time njihov individualni „ja“-ideal;

3. Samo-viktimizacija je izabrano sredstvo za dobivanje podrške i simpatije treće strane, što također štiti „mi“-ideal. Glavni cilj samo-viktimizacije je dakle sticanje međunarodne podrške. Stoga, opisujući sebe kao žrtve, grupe se mogu pozivati na norme i vrijednosti koje vrijede izvan etničkih granica i postaviti sebe pod maskom univerzalne legitimacije. Iz tog razloga, svaka sukobljena strana ulaže velike napore da uvjeri sve uključene strane da su one isključive žrtve.

Žrtva u (post)konfliktnim situacijama izuzetno je konkurentna i takmičenje oko toga ko je više pretrpio vodi se kao igra sa nultom sumom. Međutim, u Bosni i Hercegovini, kao što je gore opisano, ljudi nisu u mogućnosti potpuno izbjeći perspektive (etničkih) drugih. Zato su prisiljeni pronaći načine međusobne interakcije bez ugrožavanja njihove posebne „istine“ i, shodno tome, njihovog „mi“-ideala (Mijić, 2020:4-5).

Negiranje genocida i proces dehumanizacije žrtava koji su i dalje aktivno prisutni u diskursu unutar BiH ali i izvan nje među određenim dijelom bh. dijaspore, su pojave koje neki autori smatraju psihološkim mehanizmom odbrane koji se javlja kada se članovi jedne grupe podsjetu na grupnu odgovornost za štetu nanesenu drugima. Tada članovi grupe mogu pokušati braniti sebe i/ili svoju grupu od grupne odgovornosti koristeći psihološke mehanizme. Jedan od takvih mehanizama je dehumanizacija onih koji su bili žrtve (Bandura, 1990; Cohen, 2001; Vetlesen, 2005 u Čehajić, Brown, Gonzales, 2009:716). Nedavna istraživanja Castano i Giner-Sorolla (2006) su razmatrala pojavu dehumanizacije kao efekta koji se javlja kada dolazi do podsjećanja na odgovornost unutar grupe za zločine iz prošlosti (Čehajić, Brown, Gonzales, 2009:717). Ova pojava je evidentna na određenim mjestima unutar narativa i diskursa u digitalnom prostoru o stradanju Bošnjaka.

4. ANALITIČKI DIO

4.1. BiH digitalna dijaspora: analiza studija slučaja

Autori koji se bave mapiranjem bh. dijaspore u svom istraživanju i radovima najčešće obrađuju fenomene djelovanja bh. dijaspore kroz prizmu integracije u zemlji prijema, tranzicijske pravde, i memorijalizacije (Halilović 2011, 2012, 2013; Valenta i Ramet 2011; Karabegović 2014, 2018), dok o bh. digitalnoj dijaspori pored pionirskog istraživanja o BOSNET mreži iz 2020. godine (Hasić, Karabegović, 2020), istraživanja Hariza Halilovića (2013) o bh. dijaspori u Austriji i njihovim online inicijativama.¹⁵

4.1.1. Začeci bh. digitalne dijaspore u pred-daytonskom periodu

Bosanskohercegovačka digitalna dijaspora, sticajem okolnosti, nastaje već ranih 90-ih godina 20. stoljeća, uspostavljanjem BOSNET mreže, kada je komunikacija putem Interneta bila na samom začetku svog razvoja, što njene osnivače čini pionirima digitalne bh. dijaspore (Hasić i Karabegović, 2020).

Začeci nastanka bh. digitalne dijaspore zapravo leže na temelju pokušaja translokalne i transnacionalne zajednice bh. diplomata i akademika da pomognu BiH i njenim izbjeglicama u najrazornije vrijeme u bh. modernoj historiji. Naime, nakon početka ratne agresije u Bosni i Hercegovini, u međunarodnoj zajednici i među bh. dijasporom širom svijeta su užurbano započete inicijative za pomoć Bosni i Hercegovini, odnosno, njenim građanima, kako nalazimo opisano u poglavlju „BiH’s Wartime Foreign Policy: Lobbying for Peace and Lifting the Arms Embargo“ autorice Sokol (2019) u knjizi „Vanjska politika BiH od nezavisnosti”¹⁶.

---

¹⁵ Postoji i projekat mapiranja jugoslovenske dijaspore iz 2012. godine nastalog u sklopu projekta e-Diaspora Atlas, čiji značajan dio čini bh. dijaspora, međutim ne postoji dodatna objavljena stručna literatura na ovu temu.

¹⁶ Knjiga autora dr. Jasmina Hasića i dr. Dženete Karabegović je prva koja daje sveobuhvatnu i sistematsku analizu vanjske politike Bosne i Hercegovine, postkonfliktne zemlje s aktivnom agencijom u međunarodnim poslovima. Povezujući akademske i političke rasprave, knjiga rezimira i dalje ispituje prvih dvadeset i pet godina vanjske politike BiH nakon svoje nezavisnosti od Jugoslavije iz 1992. godine. Obradene teme uključuju sukob i postkonfliktna razdoblja, euroatlantske integracije, politička pitanja o lokalnim

Poglavlje sadrži detaljan opis aktivnog djelovanja bh. ambasadora i diplomatskog osoblja tokom rata u BiH koji su bili posvećeni zalaganju za interese BiH, informisanju međunarodne zajednice o razmjeru ratnih zločina i pokušaju nagovaranja svojih predstavnika na poduzimanje diplomatskih, pa čak i vojnih akcija koje bi zaustavile rat u BiH. Pored službenih diplomatskih misija, postojale su i brojne neslužbene grupe povezane s ambasadama BiH i „informativnim centrima“, koje su prikupljale humanitarnu pomoć za dolazeće izbjeglice i organizovale brojne aktivnosti. Primjer za to je bosanskohercegovački informativni centar koji je Helsinški odbor u Kopenhagenu osnovao uz saradnju sa profesoricom Lamijom Tanović, koja je kasnije dobila akreditaciju od Vlade BiH da kao volonterka bude jedna od predstavnika za sve aspekte humanitarne pomoći i izbjeglice, za prikupljanje pomoći na polju naučne i tehničke saradnje i za zastupanje istine o situaciji u BiH. Tanović je konkretno lobirala za rješavanje statusa bosanskohercegovačkih izbjeglica u Danskoj i za organizovanje obrazovanja za djecu iz Bosne i Hercegovine. Centar, koji je kasnije transformisan u ambasadu, također je pomogao organizovati lokalne izbjeglice koje su živjele u Danskoj da započnu kampanju pod nazivom „Pomozite sarajevskoj djeci“ kako bi se pomoglo onima kojima je potrebno u BiH i podigla svijest o ovom pitanju na međunarodnom nivou (Sokol, 2019:32).

Tanović je jedna od ključnih osoba uz čiju pomoć i ličnu arhivu je nastalo jedinstveno istraživanje i prvo takve prirode o nastanku bh. digitalne dijasporu u punom smislu te riječi koje su sproveli Hasić i Karabegović o neformalnoj online zajednici BOSNET (skraćeno od *Bosnian Network*).

Danas u slučajevima bilo kakve globalne krize digitalna tehnologija i mediji su alati koji se koriste da se u kratkom vremenu akteri međunarodne zajednice i korisnici društvenih mreža udruže oko zajedničkog cilja i podignu glas protiv nepravde ili da se mobiliziraju ako je potrebno pružiti bilo kakvu pomoć. Ovakva vrsta aktivizma - *online aktivizam* - postao je važna komponenta pokreta za društvene promjene, proteste i demonstracije u zemljama sklonim sukobima i onima s autoritarnim ili poluautoritarnim vladama (Hasić i Karabegović, 2020:103). Međutim, period rata u Bosni i Hercegovini je predstavljao drugačije vrijeme u smislu online aktivizma, i to zbog

---

i regionalnim nivoima, integraciju sa raznim međunarodnim organizacijama i akterima, susjednim državama, bilateralne odnose sa relevantnim drugim državama, uključujući Sjedinjene Države, Rusiju, odabrane zemlje EU i Tursku, kao i dijasporu BiH. Knjiga naglašava da, uprkos očiglednoj slabosti, postkonfliktne države imaju sposobnost izvršavanja vanjskopolitičkih ciljeva i angažmana u međunarodnoj sferi, uključujući geopolitiku, i tako pruža nov uvid u slabe države i njihovu ulogu u međunarodnoj politici.

ograničene dostupnosti Interneta. Iako su vijesti o sukobu bile široko dostupne svijetu putem internacionalnih medijskih kuća, „online prostor i aktivizam bili su dostupni samo ograničenom broju pojedinaca koji su radili u IT sektoru ili sličnim oblastima“.

Kroz BOSNET mrežu¹⁷, aktivnosti bh. digitalne dijasporu su se dešavale na Internetu početkom 1990-ih. Članovi BOSNET-a su radili u IT sektoru i bili su visoko kvalifikovani profesionalci i intelektualci koji su, uglavnom, emigrirali prije rata iz profesionalnih razloga, ali su zadržali snažne kontakte sa svojom matičnom zemljom i, prema tome, bili u boljoj poziciji da utiču na politiku od onih koji su postali izbjeglice.

Hasić i Karabegović (2020) stavljaju bh. dijasporu u okvir digitalne dijasporu i njenog angažmana u ratnom periodu kroz akcije i inicijative koje se tradicionalno smatraju diplomatskim. Na primjer, putem ove mreže, bh. dijaspora je uspjela organizovati i steći akreditaciju da profesor Francis Boyle postane prvi pravni savjetnik za međunarodno pravo u BiH i službeni predstavnik BiH pri Međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Hagu, koji je osnovan u maju 1993. i za koju su lobirali predstavnici BiH. Proces istraživanja je uključivao analizu digitalne arhive informacija koje su se razmijenile unutar mreže, kao i analizu dijela arhive koja je stavljena na raspolaganje od strane nekoliko članova BOSNET-a. Također je kao dio istraživanja intervjuisano pet pojedinaca koji su bili osnivači, moderatori ili aktivni članovi mreže.

Specifičnosti BOSNET mreže leže u tome da su njeni članovi kao aktivisti digitalne dijasporu, „izašli van svojih profesionalnih sfera interesa i politički se angažovali da izvrše političko lobiranje i ostvarivanje interesa vlastite zemlje nakon raspada Jugoslavije. Također, članovi mreže su već prethodno u inostranstvu uspostavili mreže prije raspada Jugoslavije što je rezultiralo online građanskim angažmanom koji je uključivao pripadnike svih etničkih grupa, „dok su političkom situacijom u BiH dominirali etno-nacionalni diskursi“ (2020:107). Članovi BOSNET-a koje su autori intervjuisali su istakli da nije bilo dozvoljeno objavljivanje ikakvog etnonacionalističkog sadržaja i da nije zabilježen nijedan sukob unutar mreže niti među njenim članovima. Drugi oblici digitalnih aktivnosti bosanske dijasporu su uključivali razmjenu informacija i pregovore, kao i druge diplomatske inicijative. BOSNET mreža je zapravo razvijena kroz slabe međusobne veze

---

¹⁷ Prema Google pretrazi, BOSNET mreža formalno više ne postoji, ali njene tragove je moguće naći na sekundarnim web stranicama (npr. <http://www.hri.org/news/agencies/bosnet/bosnet-info.html>). Autori navode da se sadržaj nastao na BOSNET-u sada nalazi u zatvorenim Google grupama, kojima su dobili pristup u svrhu obavljanja analize za istraživanje.

članova koji su bili dio heterogenih društvenih mreža jer su svi imali pristup emailu početkom 1990-ih i znali su se međusobno kroz svoje specifične profesionalne i lične kontakte. Organizacija je imala ograničen uticaj i kapacitete zbog nedostatka resursa, ali ih je maksimizirala kontinuiranim aktivizmom, angažmanom i rastom. Cilj BOSNET-a nije bio da bude društvena mreža, već promocija imidža BiH kao suverene države nakon proglašenja njene nezavisnosti.

Prema Hasiću i Karabegović, BOSNET nudi novu vrstu pristupa razumijevanju kako su dijaspora bile uključene u kreiranje vanjskih poslova i izgradnju novoformirane države usred oružanog sukoba. Autori posmatraju ulogu BOSNET-a kao „oblika 'sistemskog angažmana' društveno svjesnih, transnacionalnih i teritorijalno eksterniziranih aktera da pomognu agentima lokalne samouprave u BiH u jačanju njihovih političkih ciljeva oblikovanih sukobom“ (2020:105). Fokus BOSNET-a je bio na razmjeni informacija, pomaganju diplomatskim naporima da se okonča rat u Bosni i Hercegovini i tokom postkonfliktnog perioda da podrži aktere bh. vlade.

Angažman bh. transnacionalne dijaspora kroz BOSNET mrežu Hasić i Karabegović označavaju kao 'inovaciju politika', a njihovu performativnost kao 'neformalno' ponašanje, s obzirom na to da nije bilo „skriptirano, kodirano i regulisano bilo kojim pisanim konvencijama ili državnim strategijama kako bi se oblikovali diskursi i narativi i kako bi se postigli konkretni efekti“ (2020:110). Njihove akcije su proizvele digitalnu zajednicu, koja je na taj način na inovativan način manifestovala političke prilike za svoju domovinu.

Kao što je jasno vidljivo iz analize istraživanja koje su proveli Hasić i Karabegović, bosanskohercegovačka digitalna dijaspora u ranim 1990-tim je bila među prvim organizovanim dijasporama na svijetu prisutnim u cyber prostoru. Njeno djelovanje tada je bilo oblikovano ratnim dešavanjima u BiH, te su svoje online akcije reflektivno i reaktivno odražavali u online prostoru kako bi potakli mobilizaciju u offline prostoru, te osigurali resurse kojima mogu konkretno pomoći BiH. Njihov online aktivizam se odlikovao specifičnim identitetom očuvanja multietničke BiH kroz zaustavljanje ratnih sukoba čiji je osnovni cilj bio dezintegracija zemlje. Narativi i inicijative koje su potakli su direktno pratili socio-političke impulse iz BiH, ali su bili modificirani kroz kanale tajne komunikacije pomoću kojih su se ti narativi reproducirali samo između osoba koje su bili članovi mreže i koji su uživali posebno povjerenje.

Bosnet je činio izrazito mali broj pojedinaca, koji su svojim sistematskim djelovanjem disproporcionalno mnogo učinili za širenje informacija o dešavanjima u ratnoj BiH, čime su uspjeli privući veliki broj saveznika u svojoj borbi. U trenutku formiranja ove mreže, nisu postojala nikakva specifična potraživanja zasnovana na ratnim stradanjima u BiH među članovima mreže, ali jeste postojala motivacija za solidarisanjem sa stradanjem sugrađana u BiH, te vidljiva težnja da se ratni sukobi okončaju mirnim putem.

4.1.2. Bh. dijaspora u post-daytonskom periodu

Iz prethodnog poglavlja je vidljivo da je bh. dijaspora imala dobro uspostavljenu i *online* i *offline* mrežu koja se sastojala od službenih diplomatskih misija, ambasada i neformalnih grupa koje su se mobilizirale da zaustave rat, pomognu bh. izbjeglicama u inostranstvu i građanima BiH koji su živjeli u ratnim okolnostima, te da kroz diskurs sa međunarodnom zajednicom promovišu imidž BiH kao suverene države nakon sticanja nezavisnosti. Međutim, usprkos lobiranju bh. dijasporu da se njen aktivan angažman u izgradnji i razvoju BiH nakon rata kroz doznake i donacije zvanično prepozna i pridoda joj se značaj, do formalnog uspostavljanja online komunikacijske veze, odnosno, platforme za bh. dijasporu od strane BiH je došlo tek 2018. godine (Hasić i Karabegović, 2019).

„*Interaktivni portal za dijasporu iz Bosne i Hercegovine*“¹⁸, kreiran 2018. godine, u okviru projekta "Dijaspora za razvoj", koji je projekat Vlade Švicarske i Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice u partnerstvu s Razvojnim programom Ujedinjenih nacija (UNDP) i Međunarodnom organizacijom za migracije (IOM) u BiH je jedinstven primjer zvanične online komunikacijske veze između bh. dijasporu i BiH čija je identifikacija jedan od ciljeva analize u okviru ovog rada.

Inače, ova inicijativa je već započeta u ranim 2010-im godinama od strane MLJPI koji je nastojao da uz pomoć međunarodnih organizacija postavi bh. dijasporu na istaknutije mjesto u kreiranju javnih politika (Hasić i Karabegović, 2019:219). Primarni cilj ovog portala¹⁹ je da se uspostavi dvosmjerna komunikacija između države BiH i „bh. iseljeničtva“. Navedeno je da je ova inicijativa

¹⁸ Web lokacija: <https://dijaspora.mhrr.gov.ba/>

¹⁹ Izvor: <http://www.mhrr.gov.ba/Saopcenja/default.aspx?id=8086&langTag=bs-BA>, *Promoviran prvi interaktivni portal za dijasporu iz BiH*, objavljeno 26.02.2018.

izraz volje i, prije svega, ideje iseljništva da se napravi portal koji bi bio zajednička tačka komunikacije. Portal bh. dijaspori pruža, pored vijesti, dokumentata, informacija o projektima i mogućnost da iznesu svoje ideje, svoje projekte i da na taj način učestvuju u kreiranju javne politike u BiH i posebno određenih politika koje su značajne za iseljništvo, a na takav način da utiču na ekonomski razvoj BiH. Na portalu je dostupan i temeljit adresar institucija u BiH kao i diplomatsko-konzularnih predstavništava zemlje u svijetu, te registar organizacija bosanskohercegovačkog iseljništva. Posredstvom portala je osigurano učešće iseljenika u kreiranju javnih politika u nadležnosti Ministarstva i drugih institucija, te se objavljuju informacije o poslovnim prilikama kao i javni pozivi sa informacijama o mogućnosti finansiranja projekata ili apliciranja za grant sredstva. Pored ovoga, značajna količina recentnog sadržaja se može pronaći pod sekcijama „Uspješne priče“, gdje se objavljuju priče o uspješnim pojedincima bh. dijasporcima sa posebnim naglaskom na osobe koje doprinose razvoju BiH svojim aktivnostima, zatim „BiH kroz vaš objektiv“ gdje se bh. dijaspora poziva da aktivno učestvuje u promociji ljepota Bosne i Hercegovine kroz fotografiju, i „Vijesti“ gdje se od osnivanja portala do danas, kroz skoro 2500 objavljenih aktivnosti bh. dijaspore i prilika koje im se nude, može steći dojam da je zajednica bh. dijaspore izuzetno dinamična i aktivna, ali i da MLJPI ulaže veliki napor da ispuni svoju ulogu, bude uključen akter unutar bh. dijasporske zajednice i bude važna karika u poveznici sa BiH. Samim time, svrha portala je ispunjena i moguće je zaključiti da je komunikacija bh. dijaspore sa BiH i obratno, kao i reprezentacija bh. dijaspore putem ovog portala uspješna.

Pored zvanične online komunikacijske veze između bh. dijaspore i BiH, koja se do sada najčešće organizovala posredstvom stranih organizacija i njihovih fondova, dalje će se posmatrati neformalno uspostavljeni komunikacijski kanali i online inicijative članova bh. dijaspore u post-daytonskom periodu kroz koje je temeljitije posmatran identitet bh. dijaspore. Specifična pojava na internetu, koja je prije nekih desetak godina identifikovana i analizirana u sklopu projekta *e-Diaspora Atlas*, je jugoslovenska digitalna dijaspora, odnosno, online zajednica ljudi koji se prvenstveno identifikuju kao Jugosloveni i “jugonostalgicari” i koji preko interneta i dalje dijele sjećanje na zajedničko kulturno naslijeđe i način života.

*Projekat e-dijaspora Atlas*²⁰, koji je pokrenula i koordinirala sociologinja Dana Diminescu, uveo je digitalne metode u istraživanje dijaspore. Ovaj projekat, koji je implementiran 2012. godine, je jedinstven eksperiment u istraživanju dijaspore kao i u izdavaštvu, prvi u načinu restitucije naučnih nalaza i njihovog predstavljanja. Preko 80 istraživača je mapiralo online interakciju 'migrantskih'²¹ web stranica koje su kreirali članovi 30 različitih dijaspora.

Rezultat istraživanja je gusta mreža povezanih migrantskih web lokacija koja je mapirana i predstavljena u formi 30 interaktivnih mapa uz pomoć različitih softverskih programa. Kreirane mape hiper linkova migrantskih, odnosno, dijasporskih web zajednica su dostupne na web stranici projekta (e-diasporas.fr), i svaka sadrži kompletan korpus istraženih web lokacija sa dostupnim i aktivnim linkovima, kao i zasebne mape koje predstavljaju vrste webstranica, glavne i sekundarne teme, regiju, jezik, domenu, aktere, aktivnosti itd.

U kontekstu analize zastupljenosti bh. digitalne dijaspore online, za nas je od velikog značaja e-dijaspora mapa pod nazivom 'Jugosfera' (*YugoSphere*). Istraživač jugoslovenskog web korpusa je bio Francesco Mazzucchelli koji je pristupio ovom istraživanju sa dvostrukom hipotezom - jugoslovenski socio-kulturni prostor i dalje postoji usprkos raspadu bivše SFRJ i zajednice koje „zauzimaju“ ovaj prostor se mogu smatrati, u određenoj mjeri, „dijasporiskim“, ako se smatra da je „jugoslavenska dijaspora“ definisana ne samo geografskim raseljavanjem ljudi već i „slabljenjem veza između članova nekadašnje nacije koja sebe i dalje smatra nacionalnom

---

²⁰ E-dijaspora Atlas je jedinstven eksperiment u istraživanju dijaspore kao i u izdavaštvu, prvi u načinu restitucije naučnih nalaza i njihovog predstavljanja. Istorijski gledano, pojava e-dijaspore (online dijaspore-digitalne dijaspore) dogodila se zajedno s difuzijom Interneta i višestrukim razvojem internetskih javnih usluga. Krajem 1990-ih niz institucija udružio je snage s novim 'e'-tehnologijama (e-uprava, e-demokratija, e-obrazovanje, e-zdravstvo, e-kultura, e-turizam), koje su omogućile da se po prvi puta na Webu pojave udruženja koje vode migrantska populacija. Nakon što su IT stručnjaci počeli izrađivati prve web stranice, ubrzo se upotreba interneta pojavila u svim dijasporskim zajednicama i na svim nivoima. Početkom milenija ove zajednice su ekstenzivno upotrebljavale Web 1.0 i 2.0, te su masovno prisvajale različite platforme društvenih mreža koje su i same bile na svom začetku (Facebook, Twitter, LinkedIn, itd.). Ove nove prakse komunikacije i organizacije proizvele su ogroman e-korpus, čija istraživanja, analize i arhiviranje nikada ranije nisu pokušavani. E-dijaspora Atlas je prvi projekat takve vrste i rezultat je napora više od 80 istraživača širom svijeta, s oko 8.000 migrantskih web lokacija arhiviranih i promatranih u njihovim interakcijama. (Izvor: <http://e-diasporas.fr/>, pristupljeno 05.03.2021.)

²¹ *Migrantske web stranice* su web lokacije koju su kreirali ili kojom upravljaju migranti i/ili koja se bavi njima (najčešće, web lokacija kojoj je migracija glavna tema). To može biti lična stranica ili blog, stranica udruženja, portal/forum, institucionalna stranica ili nešto slično. Migrantske web stranice ne moraju nužno biti smještene u stranoj zemlji, odnosno, mogu da se nalaze u zemlji porijekla i one svjedoče o zauzimanju web prostora od strane e-dijaspore. Ono što nazivamo *e-dijaspora* je zajednica migranata koja se organizuje i djeluje putem različitih digitalnih medija, posebno na internetu, a čije se interakcije u zajednici obavljaju digitalne komunikacijskim kanalima. Za E-dijasporu se može reći i da je nestabilan kolektiv jer svaki novi član čini da kolektiv raste ili se smanjuje, ali ne uključivanjem ili isključivanjem članova, već dobrovoljnim postupkom pojedinaca koji se pridružuju kolektivu ili napuštaju kolektiv uspostavljanjem ili uklanjanjem hiper linkova sa web lokacija (e-diasporas.fr).

zajednicom“. Mazzucchellijevo istraživanje je predstavljeno u eseju *“Šta je ostalo od Jugoslavije? Od geopolitičkog prostora Jugoslavije do virtualnog prostora Jugosfere”* (2012) gdje je mapiran „virtualni web prostor“, koji obuhvata sve web lokacije na jezicima zemalja bivše Jugoslavije.

Raspad Jugoslavije je najavio nadolazeće razorne ratove, i njene građane, nekad ujedinjene pod motom *bratsvo i jedinstvo*, sada nalazimo raspršene po cijelom svijetu, razdvojene geografskim prostorom, granicama država koje su je nekada činile i sukobljenim političkim ideologijama. Međutim, danas zahvaljujući istraživanju provedenom u okviru ovog projekta, možemo vidjeti da bivše Jugoslovene ipak ujedinjuje online mreža, koju Mazzucchelli naziva *yugosfera*, prema pojmu koji je smislio novinar Tim Judah 2009. godine. U ovom smislu pojmom yugosfera se njegov kreator „precizno referirao na još uvijek postojeću „teksturu“ odnosa i razmjena među ljudima iz zemalja bivša Jugoslavije. Prema njegovom argumentu (...) kraj Jugoslavije nije doveo do stvarnog raspada veza među narodima zapadnog Balkana, a danas, više od deset godina nakon ratova, moguće je ponovo govoriti o „zajedničkom prostoru“, o yugosferi“ (Mazzucchelli, 2012:5).

Mazzucchelli smatra da je kroz događaje nakon raspada SFRJ, cjelokupan jugoslovenski narod doživio „nasilno i radikalno kršenje identitarnih i komunitarnih veza kroz lanac traumatičnih događaja“. Ratovi, politička nestabilnost i nove granice su s jedne strane doveli do demografskih kretanja unutar područja Balkana, a sa druge strane su ubrzali proces migracije s teritorija bivše Jugoslavije u druge dijelove svijeta. Time je stvorena transnacionalna i raštrkana zajednica ljudi koja se dijelom nalazi na balkanskom području (preraspodijeljena u novim zemljama) i dijelom izvan Balkana (uglavnom u najvećim evropskim zemljama i u Sjedinjenim Američkim Državama), a koja je, kako Mazzucchelli tvrdi, pogođena nekom vrstom „sindroma izumrle civilizacije“ i koju u suštini povezuju kolektivna trauma rata i osjećaj „kolektivne nostalgije“ za prošlim životom u bivšoj Jugoslaviji i zajedničkim kulturnim naslijeđem iz tog perioda.

Važno je istaknuti da Mazzucchelli tokom svoje analize uočava kako se na sceni pojavljuju „različite Jugoslavije“ i povezuju zajedno na internetu, i provjerava kako se udaljene zajednice okupljaju oko „ponovnog virtualnog osnivanja“ i „virtuelnih predstavništava“ cyber Jugoslavije²².

---

²² Zanimljivu studiju slučaja o cyberdržavljanstvu iz 2003. godine nalazimo u analizi Maje Mikule. Cyber-Jugoslavija (www.juga.com) je web stranica koju je kreirao Zoran Bačić, dramski pisac i dramaturg iz Srbije, koja je bila namijenjena „onima koji su 1991. izgubili zemlju i postali državljani Atlantide“, ali i onima koji se „osećaju Jugoslovenima, bez obzira na svoju trenutnu

Mazzucchellijevi zaključci o translokalnoj zajednici bivših Jugoslavena su evidentni na svih 191 analiziranih i identifikovanih web stranica koje čine web korpus jugosfere. Ove web stranice i njihova hipertekstualna mapa su se analizirali pomoću semantičkih karakteristika zajedno sa drugim alatima za kategorizaciju i izveden je zaključak da se web korpus koji je prošao analizu sadržaja uglavnom sastoji od „jugonostalgčnih“ web stranica.

S obzirom na to da se *jugonostalgija* tako dominantno manifestuje, potrebno je pogledati dublje šta zapravo taj osjećaj predstavlja za sve posjetioce ovih web lokacija i kreatore sadržaja. Trend nostalgije za socijalističkim društvom je bio tema istraživanja mnogih naučnika prije dvadesetak godina. Na pitanje šta stoji iza osjećaja nostalgije istraživanja su pokazala da je nostalgija zapravo retrospektivna utopija, želja i nada za sigurnim svijetom, poštenim društvom, istinskim prijateljstvima, međusobnom solidarnosti i dobrobiti, ukratko, za savršenim svijetom. Dakle, nostalgija za socijalizmom zapravo se ne odnosi isključivo na prošla vremena, režime, vrijednosti, odnose itd., već utjelovljuje utopijsku nadu da mora postojati društvo koje je bolje od trenutnog (Velikonja, 2009:535).

Vraćajući se na Mazzucchellijevo istraživanje, prva zanimljiva stavka o pronađenim rezultatima analize podataka koju treba naglasiti odnosi se na sastav tipologije web lokacija koje generišu jugoslovenske nacije: velika većina (skoro 44%) razmatranih web lokacija su blogovi (mnogi od njih pojedinačni blogovi, ali postoji i nekoliko kolektivnih); dobar procenat (njih 36%) odnosi se na tradicionalniju kategoriju statičnih web lokacija (moglo bi se reći tipologija Web 1.0). Značajan, ali mali postotak odnosi se na interaktivnije i „društvenije“ web stranice, poput foruma, muzičkih i video kanala. Ovu statistiku treba tumačiti kao trend prebacivanja „prostora digitalne Jugoslavije“ sa Weba 1.0 u prostor društvenih mreža gdje nalazimo da je i danas veoma aktivna i prisutna.

Nakon generalnog promatranja sadržaja, identifikovano je čak šest glavnih tema koje se ponavljaju: Tito, SFRJ i/ili socijalistička ideologija, istorija, politika i kultura u bivšoj Jugoslaviji

---

nacionalnost i državljanstvo“. „Zemlja djeluje na principima parodijske hiper-demokratije, pri čemu svaki građanin bira i upravlja svojom ministarskom pozicijom. Ove pozicije se kreću od lošeg filma do kiča i trivijalnosti, od Coca-Cole do Pink Floyd. Uobičajeni identifikatori nacionalnih država kao što su zastave, državne himne, službeni jezik i ustav podliježu trajnoj mutaciji, pod uslovom da se izmjene prihvate većinom glasova u kojima je učestvovalo najmanje dvije trećine cyber-jugoslavena“ (Mikula, 2003:172-173). Mazzucchelli u svom eseju isto tako raspravlja o Cyber-Jugoslaviji i upućuje nas na to da danas *juga.com* više ne postoji, iako na offline verziji stranice stoji da je ažurirana na Web 2.0. Ovo je važan trag zašto brojne jugonostalgčne web stranice propadaju jer se čini da se Cyber-Jugoslavija danas uglavnom nalazi na popularnijim društvenim mrežama, prvenstveno na Facebook-u, gdje postoje stotine stranica i grupa posvećenih Jugoslaviji i jugonostalgiji, sa stotinama hiljada članova (Mazzucchelli, 2012:10).

i na Balkanu, ExYU muzika i filmovi, jugonostalgija, ExYU sport i tradicionalna hrana. 26% čvorova na mapi pripada prvoj temi, to su uglavnom „politički nostalglična“ mjesta, koja u nekim slučajevima mitiziraju lik Tita, dok u drugim slučajevima obilježavaju „sjaj“ socijalističke Jugoslavije ili hvale jugoslovenski socijalizam. 23% korpusa čine mjesta o istoriji, društvu i kulturi na Balkanu, 21% stranica govori o jugoslovenskoj muzici, filmovima i masovnoj kulturi, dok je preostalih 19% izraženije jugonostalglično.

Ne ispuštajući iz fokusa bh. dijasporu, za nas je važan podatak o geografskom položaju analiziranog web korpusa, gdje je više od polovine bilo lokalizirano i da konačni rezultat ne odstupa mnogo od očekivanja istraživača: virtualni prostor Web-jugosfere nije u skladu sa svojim geografskim prostorom. Zemlje s najvećim brojem yugo web stranica su Sjedinjene Američke Države, zatim Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija i Slovenija; dok su mnoga druga nalazišta locirana u različitim evropskim zemljama, posebno Italiji, Holandiji, Švicarskoj, Njemačkoj, Austriji, što su sve glavne destinacije emigracijskih tokova iz bivše Jugoslavije, odnosno, Bosne i Hercegovine. Ovo širenje svjedoči o jačanju kohezivne, ali raseljene zajednice oko zajedničkog transnacionalnog kulturnog naslijeđa. Upotreba različitih jezika također pokazuje transnacionalizaciju digitalnog teritorija Jugosfere.

Unutar korpusa zanimljiva klasa web lokacija je ona koja je nazvana „retrojugoslavija“: ova oznaka grupira sve stranice koje se još uvijek odnose na Jugoslaviju, ali gdje skoro nikako ne nalazimo spominjanje njenog nestanka i događaja koji su doveli do njenog raspada. Mazzuccheli objašnjava da se čini kao da ova mjesta negiraju raskid s prošlošću, kao da je Jugoslavija još uvijek živa i ujedinjena. Oni predstavljaju relevantan procenat (23%, oko 43 čvora), i to podvlači aspekt koji se čini zajedničkim na svim lokacijama korpusa: reference na najtraumatičnije aspekte kraja Jugoslavije obično ne igraju primarnu ulogu u načinu na koji je Jugoslavija predstavljena i „oživljena“ na internetu, gotovo kao vrsta potisnute traume. „Žaljenje za životom u staroj Jugoslaviji skoro se uvijek (čak i na najpolitiziranim web lokacijama) izražava bezazlenim temama i odnosi se na svakodnevni život i na neku vrstu zajedničkog „pop-kulturnog naslijeđa.“ Zanimljivo je da je zajednica „tragača“ za Jugoslavijem jedina zajednica u kojoj se tema rata ponekad spominje, čak i slučajno. Zapravo, u cijelom razmatranom korpusu, tema ratne traume je odsutna i može se zaključiti da, uz nekoliko izuzetaka, ove stranice se nikada ne fokusiraju na razloge nasilnog raspada Jugoslavije.

Konačno, postoji vrlo zanimljiva blog zajednica koja uokviruje nostalgiju za bivšom Jugoslavijom u općenitijem kontekstu kultura i tradicija na jugozapadu Balkana: ove web stranice obično sadrže puno komentara i debata i imaju tendenciju da postanu stvarni prostori za diskusije, gdje se građani „digitalne Jugoslavije“ međusobno susreću, raspravljaju (ponekad nasilno) i prepoznaju jedni druge. Unutar spomenute blog zajednice Mazzucchelli je identifikovao slučajeve „nasilne“ debate između korisnika, što je pojava koju i danas pronalazimo kao veoma prisutnu na društvenim mrežama.

Svi pronađeni različiti prikazi Jugoslavije u kojima je se prisjeća, žali, priziva (a ponekad i negira) objedinjeni su kroz jugonostalgični diskurs na stranicama kao što su *titoville.com* ili *slobodnajugoslavija.com* koje su tada bile glavno teritorijalno web središte Jugosfere. Ove web lokacije su mjesto presjeka među retro-Jugoslovenina koji se „prave da ne primećuju“ da je Jugoslavija nestala i post-Jugoslovena koji lutaju internetom tražeći digitalnu verziju tog „zajedničkog prostora“ koji su izgubili u geopolitičkom svijetu (Mazzuccheli, 2012:15).

Napominjemo da se za ovo istraživanje već sada može se reći da je zastarjelo s obzirom na nevjerovatnu brzinu kojom se u posljednjih 10 godina razvijala informacijsko-komunikacijska i digitalna tehnologija. Web 1.0 na kojem su kreirane analizirane web lokacije više ne postoje, odnosno, samo nekolicina web stranica postoji offline kao online arhiva, ali bez sadržaja koji je nekada tu postojao. Jugonostalgičari su pratili trendove ovog razvoja i „preselili“ su se na platforme društvenih mreža od kojih su najpopularnije Facebook, Instagram i Twitter jer nude opciju postavljanja i dijeljenja fotografija i video sadržaja, kao i direktnu komunikaciju sa drugim članovima privatnih grupa ili stranica posvećenih istim temama koje su identifikovane kao najprevalentnije 2012. godine tokom istraživanja za e-dijaspora Atlas: Tito, SFRJ i/ili socijalistička ideologija, istorija, politika i kultura u bivšoj Jugoslaviji i na Balkanu, ExYU muzika i filmovi, jugonostalgija, ExYU sport i tradicionalna hrana. Ovdje će se dodati i profili posvećeni humorističnom sadržaju koji je predstavljen kroz format *meme*-a²³. Kako bi se ovo značajno

---

²³ Internet memovi uključuju bilo koju digitalnu jedinicu koja prenosi kulturu. Ovo može biti jednostavno kao fraza ili hashtag, kao što je npr. pokret #MeToo u Americi. Internet pruža prostor u kojem se digitalni memovi brzo prebacuju sa osobe na osobu, često mutirajući u procesu kako je prvotno zamišljao Richard Dawkins. 1982. godine prvi emotikon (:-) korišten je na internetskoj oglasnoj ploči Univerziteta Carnegie Mellon. Kao spoj humora, teksta i simbola, emotikon je postao jedna od prvih vrsta Internet memova. Iako internetski memovi mogu postojati kao riječi, emotikoni, videozapisi ili gifovi, uobičajeni obrazac je slika s veoma naglašenim fontom teksta koji prenosi neku vrstu poruke. U ranijim danima Interneta ovakve slike s istaknutim tekstom su se širile putem Useneta, e-pošte i foruma. Početkom 2000. istraživači su počeli proučavati ove specifične vizuelne elemente čiji se broj

istraživanje približilo novijem dobu, ukratko će se predstaviti nalazi pretrage društvenih mreža po ključnim pojmovima – *ey xu, jugoslavija, sfrj, tito* i sl.

Pretragom po ključnim terminima na Facebook društvenoj mreži, pronađen je veliki broj jugonostagičnih profila i privatnih grupa od kojih će se zbog velikog broja navesti samo one koje imaju približno ili više od deset hiljada pratioaca: *SFR Jugoslavija zemlja bratstva i jedinstva* (58,533 pratioaca), *JEDAN JE MARSAL TITO !!* (25 hiljada članova), *SFRJ za ponavljače* (11,305 pratioaca), *Svi mi kojima je SFRJ jedina domovina* (49,272 pratioaca), *SFR Jugoslavija* (35,150 pratioaca), *Jugosfera* (20,344 pratioaca), *EX YU ROCK Muzika* (39,988 pratioaca), *Ex Yu Rock* (32,502 pratioaca), *Istorija ex yu fudbala* (81,119 pratioaca), *TITTOVI DOBROVOLJCI – 4ever <3* (8 hiljada članova), *Yugo memes* (71,245 pratioaca) i stranica zanimljivog naslova sa najviše pratioaca *Stranica ljubavi između Srba, Hrvata i Bošnjaka. Sirimo ljubav a ne mržnju* (117,869 pratioaca). Posljednja Facebook stranica je zapravo Facebook profil web stranice *nova-yuga.com* gdje je vidljivo da je cjelokupan dostupni sadržaj koncentrisan na ove tri etničke grupe u obliku priča o mladim Bošnjacima, Hrvatima i Srbima koji njeguju odnose sa pripadnicima drugih etničkih grupa (često se radi o dijasporcima), a sve u cilju promovisanja međuetničkog dijaloga i sloge.

Pored jugonostalgicnih stranica, na Facebooku je moguće pronaći privatne grupe koje okupljaju bivše Jugoslovene prema njihovoj geografskoj lokaciji u dijaspori i namijenjene su razmjeni iskustava, druženju sa drugim članovima dijaspore, lakšem pronalasku posla i slično. Svaka grupa ističe pravilo zabrane širenja mržnje po bilo kojem osnovu i koje, ako se prekrši, rezultira izbacivanjem iz grupe. od najzapaženijih grupa koje imaju najveći broj članova na Facebook-u su: *EX-YU u Švedskoj* (12 hiljada članova), *Ex Yu y Espana* (2600 članova), *EX YU STUDENTI U BEČU (EYSIB)* (31 hiljada članova), *Ex-YU @ Luxembourg* (6500 članova), *Ex Yu u Stockholmu* (10 hiljada članova), *Ex-Yu in UK* (1400 članova), *Ex-Yu u Minhenu* (2300 članova), *Ex-Jugoslovenke u Njemačkoj* (5400 članova), *Balkanici u Njemačkoj Ex-Yu* (17 hiljada članova) itd.

---

ubrazo povećavao. Ubrzo su se pojavile društvene mreže, omogućavajući memovima da postanu viralni (Beskow, Kumar, Carley, 2019:1). Jedna od prvih definicija memova koju je dao Richard Dawkins glasi: *Memovi (diskretne jedinice znanja, ogovaranja, šale itd.) su kulturi ono šta su geni životu. Baš kao što je biološka evolucija pokrenuta preživljavanjem najsposobnijih gena u genskom fondu, kulturnu evoluciju mogu pokrenuti najuspješniji memovi* (Dawkins Richard, 1976 citiran u Bulatović, 2019:250).

Pored Facebooka, značajan broj profila posvećenih Jugoslaviji je identifikovan i na jednoj od globalno najpopularnijih društvenih mreža *Instagram*. Pretraga na Instagramu dozvoljava pretragu prema profilima i prema tagovanim postovima sa ključnim riječima. Pretraga po tagovima pokazuje da na temu *#jugoslavija* postoji preko 100 hiljada postova, na tagu *#yugoslavia* preko 216 hiljada; na tagu *#tito* 606 hiljada, dok je na tagu *#josipbroztito* 14 hiljada postova. Stranice sa najvećim brojem pratilaca su: *jugoslavija.sfrj* (oko 26 hiljada pratilaca), *jugoclips* (60 hiljada pratilaca), *yugo.nostalgia* (oko 26 hiljada pratilaca), Instagram profil prethodno spomenute web i Facebook stranice *Stranica ljubavi između Srba, Hrvata i Bošnjaka. Sirimo ljubav a ne mrznju official.bih.srb.hr.cg* ima 23 hiljade pratilaca. Instagram je poznat i kao platforma na kojoj nastaju najbolji i najrecentniji *meme*-ovi, pa je moguće pronaći čak i pedesetak profila posvećenim *yugomeme*-ovima ili *jugomeme*-ovima koje nemaju broj pratilaca veći od hiljadu. Takve stranice na humorističan način prikazuju način života u komunizmu širom Jugoslavije i može se reći da je *meme* digitalna jedinica koja nudi jedinstven format kroz koji nastaje koncenzus o brojnim zajedničkim aspektima kulture življenja koju dijele bivši Jugosloveni bez vidljive rasprave među pratiocima.

Zadržavanjem fokusa na digitalnoj bosanskohercegovačkoj dijaspori, pretraživanje je ograničeno na ove dvije društvene mreže bez pretrage na Twitter i You Tube platformama, iako se i tamo nalazi veliki broj postova i video uradaka posvećenih jugonostalgiji i ex yu dijaspori.

Jedinstveno istraživanje u sklopu projekta e-dijaspora Atlas i pregled istraživanja o jugodijaspori na društvenim mrežama, dovodi do zaključka da i danas, četiri decenije od njenog raspada, Jugoslavija i dalje „živi“ u virtualnom prostoru kroz njene nekadašnje stanovnike bez obzira na njihovu dob ili mjesto življenja. Primjetno je da analizirane grupe posvećene jugonostalgiji interesantno okupljaju poklonike koji pripadaju i prvoj i drugoj generaciji dijasporaca. Također se čini da online jugonostalgija naročito starijima u dijaspori daje oslonac i osjećaj topline u „tuđem“ svijetu s obzirom na fizičku udaljenost od nekadašnje geopolitičke lokacije Jugoslavije. Pratioci profila, članovi grupa, komentatori, administratori – većina ovog nimalo zanemarivog broja poklonika online Jugoslavije online egzistiraju u slozi i jedinstvu šireći prijateljstvo i dijeleći zajedničke uspomene iz života koji su nekada zajedno dijelili.

5. Analiza sadržaja i diskursa bh. digitalne dijaspore o ratnim dešavanjima, genocidu i post-konfliktnoj BiH

U nastavku slijedi pregled i analiza različitih formi naracije o ratnim stradanjima, genocidu i post-konfliktnoj BiH u digitalnom prostoru. Predstavice se nekoliko inicijativa od kojih svaka u različitom formatu, ali sa istim ciljem, komuniciraju široj globalnoj zajednici narativ o genocidu nastojeći time doseći ultimativni cilj – da genocid u BiH postane globalno priznat kao genocid nad Bošnjacima, te da se kroz memorijalizaciju takav događaj u ljudskoj istoriji nikada više ne ponovi.

5.1. Diskursi bh. dijaspore u Kanadi o genocidu u BiH

Jedna od značajnih i uspješnijih inicijativa koja aktivno djeluje na edukaciji i podizanju svijesti globalne zajednice o ovom traumatičnom događaju u modernoj bh. istoriji jeste *Institut za istraživanje o genocidu u Kanadi* (Institute for the Research of Genocide Canada) koji je ogranak *Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*²⁴. Institut za istraživanje genocida, Kanada (u daljem tekstu IGK)²⁵ je javna naučna ustanova koja se bavi istraživanjem zločina protiv mira, zločina genocida i drugih teških povreda međunarodnog prava. IGK priprema, organizuje i realizira naučnoistraživačke i edukativne projekte i programe od naučnog interesa i značaja, a posebno učestvuje u pripremama i realizaciji projekata iz oblasti istraživanja holokausta, genocida i drugih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, između ostalih aktivnosti koje uključuju naučnu saradnju sa relevantnim naučnim i drugim institucijama sa prostora Kanade, te planiranje, programiranje i organiziranje edukacijskih programa i međunarodnih naučnih i stručnih skupova na raznovrsne teme iz oblasti istraživanja holokausta, genocida i drugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

---

²⁴ Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava iz Sarajeva je javna naučna ustanova koja se bavi istraživanjem zločina protiv mira, zločina genocida i drugih teških povreda međunarodnog prava sa historijskog, pravnog, sociološkog, kriminološkog, ekonomskog, demografskog, psihološkog, politikološkog, kulturološkog, medicinskog, ekološkog i drugih aspekata od značaja za cjelovito naučno istraživanje zločina. Institut je formiran 4. septembra 1992. na osnovu Uredbe sa zakonskom snagom Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine (“Službeni list Republike Bosne i Hercegovine”, broj 16/92), koja je potvrđena na sjednici Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, 1. juna 1994 (“Službeni list Republike Bosne i Hercegovine”, broj 13/94). Sjedište Instituta je u Sarajevu. Institut je članica Univerziteta u Sarajevu. Izvor: http://www.institut-genocid.unsa.ba/o_nama.html, pristupljeno 21.04.2021.

²⁵ Web Lokacija: www.instituteforgenocide.org, pristupljeno 21.04.2021.

Rad Instituta je moguće pregledati na dvije web lokacije. Prva starija web stranica služi kao arhiva i pokrenuta je nakon osnivanja 2009. godine, dok druga web stranica, pokrenuta 2012. godine, sadrži najnovije vijesti i događaje koje se redovno ažuriraju. Pored toga, web stranica nudi naučno-istraživačke tekstove o genocidu u BiH, te svjedočanstva preživjelih. Ideja za osnivanje IGK je proizvod potrebe da se na drugačiji način počne promišljati kultura pamćenja upotrebom nauke i istraživanja.

Formiranjem IGK se nastoji uticati na svijest ljudi i njihovih kolektiviteta u Kanadi, Sjevernoj Americi i šire o shvatanju potrebe udruživanja u borbi protiv genocida gdje god i kad god se oni događali. IGK putem naučnih istraživanja dolazi do „naučno istinitih saznanja koja prezentira naučnoj i drugim javnostima, kako bi, pored ostalog, bitno reducirao prostor brojnim lažima, falsifikatima i falsifikatorima historije, te uticao na svijest, ponašanje, iskaze i djelovanje pojedinaca, pojedinih društvenih subjekata i društvenih grupa koje negiraju, odnosno poriču genocid“.

Dosadašnji najvažniji rezultati rada IGK su: pozivanje UN-a i drugih međunarodnih organizacija da ispituju odgovornost kanadskog generala Lewisa MacKenziea za vrijeme njegove misije u BiH; genocid u BiH se izučava u školama u Kanadi; poslije intenzivnog lobiranja Kanadski parlament je jednoglasno usvojio dvije Rezolucije o genocidu u BiH²⁶; pušten u parlamentarnu proceduru Zakon o genocidu u BiH – Bill - C – 533 (Kanada će biti jedina zemlja u svijetu koja će prava žrtava genocida u BiH, a koji žive u Kanadi, regulisati sopstvenim državnim zakonom); pokrenut multidimenzionalni naučno istraživački projekat borba protiv negatora genocida; podržana inicijativa za osnivanje Klub Prijatelja BiH u Kanadskom Parlamentu; organizovana stalna izložbena postavka o genocidu u BiH u Kanadskom muzeju za ljudska prava u Vinipeku; genocid u BiH prezentiran Kanađanima i Kanadskim univerzitetima; učešće u projektu izgradnje spomen obilježje žrtvama Genocida u Srebrenici u kanadskom gradu Windsoru; iniciranje projekta kojim je Kanadska vlada podržala obilježavanje Svjetskog dana bijelih traka u Kanadi; angažovanje u procesu u kome je Kanadska vlada izrazila žaljenje i izvinjenje za nabavku vojnih meta za obuku

---

²⁶ Rezolucijom Parlamenta Kanade iz 2015. godine mjesec april je proglašen mjesecom razvijanja svijesti o potrebi borbe protiv genocida, protiv negiranja genocida, mjesec odavanja počasti žrtvama i razvijanja svijesti o prevenciji genocida. Iste godine Parlament Kanade je na prijedlog člana Parlamenta Briana Masse usvojio drugu rezoluciju o genocidu u Srebrenici kojom je genocid u Srebrenici sa još pet najvećih genocida 20. vijeka, ušao u memorisanje genocida u Kanadi. Izvor: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kanadjani-u-aprilu-obiljezavaju-mjesec-sjecanja-osude-i-prevencije-genocida/210403018>, pristupljeno 22.04.2021.

pod diskriminirajućim imenom Bosanski čovjek. IGK je do sada ostvario saradnju sa brojnim značajnim ustanovama i institucijama u cijelom svijetu koje se bave istraživanjem holokausta i genocida.

Pored web stranice, IGC²⁷ broji oko 10 hiljada pratilaca na društvenoj mreži Facebook gdje redovno objavljuje sve svoje aktivnosti i druge relevantne informacije vezane za svoje djelovanje. Facebook je upravo platforma na kojoj IGC najviše uspijeva ostvariti svoju misiju, odnosno, održavati neprestan narativ i diskurs o genocidu, ratnim stradanjima i „nastoji uticati na svijest ljudi i njihovih kolektiviteta u Kanadi, Sjevernoj Americi i šire o shvatanju potrebe udruživanja u borbi protiv genocida gdje god i kad god se oni događali“. Ovaj narativ i diskurs je najviše vidljiv u tekstovima koji prate linkove sa drugih web lokacija koje IGC objavljuje i koji su najčešće vrlo otvorena i direktna kritika ili pohvala sadržaja koji se objavljuje. Međutim, moguće je ustanoviti da se diskurs između pratioca profila najviše održava na postovima koje IGC svakodnevno objavljuje a koji su posvećeni pregledu novosti iz BiH i regije o različitim političkim događajima vezanim za pitanje genocida i komentarima različitih političkih aktera i akademika o ovom pitanju. Pored postova takve vrste, najviše komentara nalazimo na onim postovima koji obilježavaju datume kada je tokom ratnih godina dolazilo do uništenja značajnih istorijskih građevina ili kada je zabilježen najveći broj ljudskih žrtava tokom rata.

Pregledom i analizom komentara na postovima koji sadrže barem 10 komentara ili više nije zabilježen izravno upućen govor mržnje s ciljem nanošenja uvrede na nacionalnoj ili etničkoj osnovi među komentatorima postova, već se tu najčešće pronalaze komentari udruženog dijaloga o sprječavanju genocida u bilo kojem momentu u budućnosti, te memorijalizacija žrtava rata u BiH sa naročitim fokusom na žrtve genocida. S obzirom na ogroman broj postova koji IGC čak objavljuje i nekoliko puta u jednom danu, analizirani su najrecentiniji Facebook postovi i ustanovljeno je da su postovi gdje dolazi do sukoba zbog različitih mišljenja i gdje se javlja govor mržnje među komentatorima, najčešće posvećeni temi uzroka rata u BiH, pitanja da li je rat u BiH bio agresija na BiH ili građanski rat, zatim nedavno objavljen izvještaj o stradanju Srba u Sarajevu Komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu, negiranje genocida od strane političara kao što su Vuk Jeremić i ministra pravde Crne Gore Vladimira Lepsavića itd.

---

²⁷ <https://www.facebook.com/instituteforgenocide/>

Na osnovu kratke analize dostupnog sadržaja koji nudi IGC moguće je zaključiti i potvrditi da je IGC jedna od najistaknutijih institucija u digitalnom prostoru koju je pokrenula bh. dijaspora, a koja se bavi edukacijom i memorijalizacijom genocida koji se desio u Srebrenici. IGC je uveliko prisutan u cyber prostoru i njegovo djelovanje je amplificirano negativnim impulsima koji dolaze iz bh. javnih diskursa u kojima je jako prisustvo funkcionalnog i performativnog poricanja genocida u BiH. IGC stoga djeluje reaktivno kako bi se kontra efektivno uhvatio u koštac sa rastućim tendencijama u polju relativizacija istorije koja se odnosi na genocid u BiH, te pojačava svoje prisustvo u online prostoru kako bi učinio održivim specifična potraživanja zasnovana na ratnim stradanjima u BiH, te ojačao koheziju zajednice bh. digitalne dijaspore vežući ih za specifične narative borbe u okvirima tranzicijske pravde.

5.2. Narativ bh. dijaspore u SAD-u o genocidu u BiH

*Bosansko-američki institut za genocid i obrazovni centar*²⁸ (The Bosnian American Genocide Institute and Education Center - BAGI) je neprofitna dobrotvorna i obrazovna organizacija sa sjedištem u Chicagu, Illinois. BAGI je posvećen naučnim istraživanjima koja se odnose na genocid koji se dogodio u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine i edukovanju o holokaustu, genocidu i drugim oblicima zločina protiv čovječnosti. Misija Instituta je pomirenje kroz podučavanje univerzalnih lekcija koje se bore protiv mržnje, predrasuda i ravnodušnosti. Od 2010. godine kada je osnovan, Američki institut za genocid organizovao je i učestvovao u preko 55 događaja širom svijeta, uključujući komemoracije za sjećanje na Srebrenicu, Dan Bijelih Traka, obrazovne konferencije i predavanja, te muzejske izložbe. Ovi događaji informisali su hiljade ljudi o genocidu u Bosni i Hercegovini.

Na web stranici Instituta se nalaze aktivnosti koje se organizuju online i offline u Chicagu i njegovoj okolini. Institut je do sada organizovao niz značajnih online sesija sa preživjelima genocida kao što je npr. *Voices from Srebrenica: Survivor Narratives of the Bosnian Genocide* – panel diskusija o knjizi koja priča priču 14 preživjelih, a događaj su podržali predstavnici institucija kao što je *Memorijalni centar Potočari, Illinois Holocaust Museum & Education Center*

---

²⁸ Web lokacija: <https://www.baginst.org/>

i *Southern Connecticut State University*. Zatim značajne su vijesti o komemoraciji 25 godina od genocida u Srebrenici koja je popraćena sa više online sesija uoči 11. jula 2020. godine, od kojih je panel diskusija o negiranju genocida, organizovana 09. jula, uključivala istaknute paneliste Rona Haviva - nagrađivanog fotoreportera nominovanog za Emmy nagradu čiji je rad na Balkanu korišten kao dokaz za optuživanje i osuđivanje ratnih zločinaca pred Međunarodnim sudom u Hagu. Njegovu prvu knjigu fotografija, "Krv i med: Balkanski ratni časopis", The Los Angeles Times je proglasio je "jednom od najboljih knjiga godine", zatim Roya Gutmana - saradnika na Washingtonskom institutu i reportera nagrađenog Pulitzerovom nagradom koji je autor knjige "Svjedok genocida", Hasan Hasanović - preživjeli genocida u Srebrenici, autor knjige "Preživjeti Srebrenicu" (2016) i koautor knjige "Glasovi iz Srebrenice" (2020, Memorijalni centar Srebrenica), Amra Begić - članica porodice žrtava genocida u Srebrenici i šefica odjeljenja Memorijalnog centar Srebrenica i Senada Pargan - preživjela genocid u Srebrenici, predsjednica Bošnjačke kulturne zajednice Preporod Sjeverne Amerike / Bzk Preporod SA i autorica knjige "Tama srebrnih svjetlosti" (2015). Pored online evenata, Institut je u proteklih par godina organizovao više izložbi i panela u saradnji sa mnogim lokalnim institucijama kao što je Illinois Holocaust Museum, te drugim institucijama posvećenim memorijalizaciji genocida nad Jevrejima. Pored web stranice BAGI je aktivan na društvenim mrežama Facebook²⁹, Twitter³⁰ i Instagram³¹ gdje redovno objavljuje postove o svim aktivnostima, ali se ne može reći da ima veliki doseg zbog primjetno malog broja pratilaca svojih profila na društvenim mrežama. Sveukupan broj pratilaca na ove tri mreže ne prelazi 1311 (zabilježeno u aprilu 2021.). Za razliku od prethodno analiziranog IGC-a koji okuplja veoma aktivnu online zajednicu na svom Facebook profilu, kod BAGI-ja je zanimljivo da na sve tri društvene mreže skoro pa da nije moguće naći post koji ima komentare ili koji prelazi u prosjeku 15-20 lajkova. Ovome može biti razlog taj što je Instagram profil kreiran tek u novembru 2020. godine, dok je Twitter profil nešto stariji i pokrenut je 2016. godine.

Da je Institut prepoznao koliko je značajno imati veliku online publiku, naročito kada se radi o društveno značajnim ciljevima, nalazimo u njihovom postu na Instagramu iz decembra 2020. godine u kojem je objavljeno „Još uvijek smo posvećeni i predani obrazovanju ljudi o genocidu koji se desio u Bosni i Hercegovini i stvaranju većeg uticaja u Sjevernoj Americi na standarde

---

²⁹ https://www.facebook.com/pg/baginst/about/?ref=page_internal

³⁰ <https://twitter.com/bosniangenocide?lang=en>

³¹ https://www.instagram.com/ba_genocide_institute/

obrazovanja o genocidu. S obzirom na te ciljeve, željeli bismo da naše digitalno prisustvo odražava značaj našeg rada. Tako da ćete primijetiti neke promjene tokom sljedećih nekoliko mjeseci³². S obzirom na veliku zajednicu bh. dijasporu u SAD-u, kao i brojnost američkog stanovništva, nije moguće jednoznačno zaključiti da je BAGI široko i dovoljno zastupljen u digitalnom prostoru, međutim nesumnjivo je da u proteklih 10 godina rada aktivno djeluje unutar američke zajednice na promociji narativa o genocidu u BiH, te da planira nastaviti i dalje raditi na ostvarenju svoje misije.

Kako bi se odgovorilo na pitanje zašto BAGI ima tako drastično manji doseg na društvenim mrežama, a dijeli zajednički cilj sa IGC, uspoređena je zastupljenost ova dva Instituta na najčitanijem web portalu u BiH Klix.ba. Za Klix-ov portal se pretpostavlja da je jedan od najčitanijih i među bh. dijasporom sudeći prema broju korisnika na Klix forumu pod kategorijom 'Dijaspora'³³. Pretragom na Klix-u ustanovljeno je da je IGC daleko zastupljeniji i prisutniji od BAGI-ja u kategoriji vijesti. Pod oznakom 'Bosansko-američki institut za istraživanje genocida i edukaciju (BAGI)' postoji samo pet članaka sa prosjekom od 17 komentara, dok pod oznakom 'Institut za istraživanje genocida Kanada (IGK)' postoji 22 članka sa prosjekom od 56 komentara. Zaključak je da zbog veće prisutnosti na Klix.ba portalu, IGC ima daleko veći broj pratioca na društvenim mrežama. Neophodno je naglasiti da je od broja pratilaca i komentatora na Klix.ba članke o IGC kao i na njegovom Facebook profilu nije moguće ustanoviti koliko je broj dijasporaca, a koliki broj bh. stanovnika.

S obzirom na to da je BAGI od svog osnivanja aktivno radio na edukaciji i memorijalizaciji o genocidu u Srebrenici, i stradanjima u Višegradu, Prijedoru i drugim mjestima u BiH kroz događaje koji su doprli do više hiljada osoba, analizom je dokazano da BAGI nema značajno online prisustvo, odnosno, da nije promptno reagovao na promjene u digitalnom medijskom prostoru kako bi što adekvatnije adresirao pitanja u online prostoru među zajednicama unutar kojih djeluju. Iako se u izjavi o misiji tvrdi da mu je cilj zagovaranje specifičnih pitanja identiteta vezanih za post-konfliktno poimanje i ulogu koju je genocid imao u izgradnji bh. društva, oni direktno ne prate socio-politicke impulse iz BiH već svoje kampanje oblikuju prema ustaljenim modelima

---

³² https://www.instagram.com/p/CI_mNBPBpn5/?utm_source=ig_web_copy_link

³³ Izvor: <https://forum.klix.ba/dijaspora-f31>

artikulisanja određenih društveno orijentisanih zahtjeva bez vidljive spremnosti da se prilagode novim prostorima i modalitetima komunikacije.

Bitno je istaći je da BAGI u odnosu na IGC djeluje u SAD-u gdje živi mnogo veći broj bh. građana u odnosu na Kanadu. Iako raspolažu većim online prostorom i potencijalno većim brojem pratilaca na društvenim mrežama, njihov sadržaj čini se nije efektivno dopadljiv bh. digitalnoj dijaspori čiji je aktivan angažman u online prostoru esencijalno potreban kako bi se narativ i diskurs koji promovišu održao.

5.3. Narativ bh. dijaspore kroz kulturno i umjetničko stvaralaštvo

5.3.1. Nomadska interaktivna izložba „Što te nema?“³⁴

Genocid u Srebrenici smatra se ključnim traumatičnim događajem u formiranju identiteta bosanskih Muslimana, posebno u postkonfliktnom okruženju, a svake godine se obilježava u Srebrenici i širom svijeta. Igra glavnu mobilizacijsku ulogu i centralni je simbol organizacija temeljenih na žrtvama u BiH, koje ga ističu i daju mu prednost u odnosu na druge kada raspravljaju o svom identitetu i pripadnosti i jedinstvu (Karabegović, 2019:1918).

„Što te nema“ je nomadski spomenik i jedinstven je primjer transnacionalne mobilizacije bh. dijaspore kroz memorijalizaciju genocida putem kulturne proizvodnje (Karabegović, 2014). Pored značajnog aspekta mobilizacije bh. dijasporskih zajednica i saradnje sa osnivačicom projekta i umjetnicom porijeklom iz BiH Aidom Šehović da doprinesu razvoju projekta bilo kroz volontiranje tokom instalacije ili prikupljanja sredstava, „Što te nema“ od svoje prve instalacije 2006. godine na Baščaršiji u Sarajevu, predstavlja spomenik čiji je cilj zajedničko stvaranje mjesta sjećanja.

Spomenik sjećanja je počeo kao jednodnevni performans 11. jula 2006. godine u Sarajevu, uz prvih 932 fildžana koji su u regionu sakupile članice Udruženja „Žene Srebrenice.“ Od tada je 11.

---

³⁴ Web lokacija: <https://stotenema.com/en/home>

jula postavljan na gradskim trgovima širom svijeta: New York, Tuzla, Haag, Stockholm, Burlington (SAD), Istanbul, Toronto, New York, Geneva, Boston, Chicago, Zurich i Srebrenica. Ovaj performans se praktično dešava paralelno sa komemoracijom koja se organizuje 11. jula svake godine u Potočarima kada se ukopavaju pronađeni posmrtni ostaci žrtava. Međutim, „Što te nema“ je spomenik specifičan po tome što kreira prostor slobodan i udaljen od etnonacionalističkih podjela u BiH, čiji je najbolnji primjer taj da se 11. juli obilježava kao dan žalosti u entitetu Federacija Bosne i Hercegovine, ali ne i u entitetu Republika Srpska, gdje je ovaj datum jedva priznat, ako ne čak i negiran (Karabegović, 2014:456). Karabegović u svom radu tvrdi da se kulturna produkcija dijaspore može prevazići etnonacionalističke javne političke diskurs prisutan u Bosni i Hercegovini, potvrđujući njome pripadnost zajednici dijaspore u zemlji prijema i pokazujući umjereniju političku perspektivu od one u domovini. U stvari, način na koji se dijaspora mobilizira oko komemoracije razlikuje se od komemoracije u domovini, jer dijaspora pronalazi alternativne načine obilježavanja traumatičnog događaja u različitim zemljama prijema. Prema Karabegović, umjesto da pokazuje „nacionalizam na daljinu“, kulturna produkcija u dijaspori u obliku sjećanja na događaje može biti umjerenija od sjećanja na događaje u domovini, često politički podijeljene po etnonacionalističkim linijama.

Iako se projekat razvijao i rastao tokom godina, organizacijski aspekti postavljanja spomenika i želja za obilježavanjem genocida u Srebrenici ostaju isti, bez obzira na zajednicu dijaspore u kojoj je organizovan. Projekat se ne postavlja u muzeju ili galeriji, niti se naplaćuje ikakva naknada da bi se mogao vidjeti ili učestvovati u njemu. Umjesto toga, postavlja se u javnim prostorima s mnogo prolaznika, gdje članovi bh. dijaspore tokom cijelog dana pripremaju bosansku kafu u tradicionalnim bosanskim džezvama, sipaju je u fildžane polako i metodički redaju u krug. Na ovaj način, vidljivost i potencijalni doseg projekta su veći jer se podstiče učešće prolaznika, edukuje ih se o događajima u Srebrenici, podiže se svijest o njihovoj pripadnosti i postojanju bh. zajednice u zemlji domaćina i istovremeno obilježava traumatični događaj (Karabegović, 2014:457). Na kraju dana instalacija postaje monumentalno bolan podsjetnik da svaki od hiljada postavljenih fildžana sa kafom predstavlja po jednu žrtvu jednog od najstrašnijih događaja u modernoj istoriji.

Tokom 15 godina postojanja ove inicijative, Šehović uz pomoć bh. dijaspor³⁵ aktivno radi na promociji spomenika, kao i na prikupljanju sredstava među bh. dijasporom ali i širom zajednicom kako bi spomenik rastao i imao što veći doseg. Prošlogodišnja instalacija spomenika povodom 25. godišnjice genocida je bila do sada medijski najpopraćenija i do sada je dobila najveću publiku s obzirom da je o komemoraciji izvještavano kroz neke od najvećih svjetskih medijskih kuća. Spomenik je također dobio značajnu podršku bh. i međunarodnih zvaničnika, kao što su ministrica vanjskih poslova BiH Bisera Turković³⁶, ambasador Velike Britanije u BiH Matthew Field³⁷ i Reisu-l-ulema Islamske zajednice Husein ef. Kavazović³⁸. Svako od njih je podržao projekat i donirao fildžane za postavku koja je organizovana 10. i 11. jula u Srebrenici.

Ipak poruke i podrška zvaničnika nisu najčešće ono što ostavlja najveći utisak na široku publiku u slučaju umjetničkih instalacija i Sarah Wagner za Anthropology News objašnjava da „*mjesecima kasnije, kada se sjetim 11. jula 2020., ne padaju mi na pamet poruke saučesća i podrške visokih diplomata ili televizijske scene masovne sahrane, ili čak devet sanduka, već slike participativnog javnog spomenika „Što te nema“, koje su kružile društvenim mrežama danima i satima prije ceremonije*“.³⁹ Ovaj testament opisuje umjetničku snagu „Što te nema?“ spomenika koji je svojim

---

³⁵ Slično kao što i „Što te nema“ projekat-spomenik nastaje kroz saradnju bh. dijaspor³⁵ i njegove kreatorice Aide Šehović, esencijalni dio aktivnosti nevladine organizacije „Kuma International“ je saradnja sa umjetnicima koji vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine, ali koji žive i stvaraju umjetnost širom svijeta u procesu suočavanja s traumom, pamćenjem i identitetom u cilju transformacije, pomirenja i promocija kulture sjećanja. Jedna od aktivnosti kroz koju Kuma International ostvaruje svoje ciljeve je „Artists in Conversation Diasporic - art, memory and identity“ serija online sesija sa mladim bh. dijasporcima-umjetnicima tokom kojih razgovaraju sa mladima iz BiH i prezentuju njihovu umjetnosti. Ovi umjetnici su odrasli u bivšoj Jugoslaviji pre nego što su napustili svoju ratom razorenu zemlju i migrirali u inostranstvo. Njihova lična iskustva formiraju njihovu umjetničku praksu u kojoj se bave sjećanjima iz prošlosti u pokušaju da sakupe i sačuvaju fragmente istorije koji su još uvijek prisutni u sadašnjosti, posebno u kontekstu rata, migracija, prisilnog raseljavanja i, na kraju, ranjive ljudske egzistencije. Oni također kroz različite umjetničke forme promišljaju svoj identitet, porijeklo i pripadanje zemlji domaćinu, suočavaju se sa ratnom prošlošću i ratnim traumama, te održavaju narativ o ratnim dešavanjima u BiH i žrtvama tog rata. Online sesije su takoreći posljedica Covid pandemije, s obzirom da djelatnost Kuma International organizacije zapravo leži na programima Ljetne škole gdje okuplja grupe međunarodnih studenata u Sarajevu oko programa koji adresira savremenu vizuelnu umjetnost proizvedenu u kontekstu sukoba i trauma i pruža uvid u uticaj rata na estetiku i narativ lokalnih umetnika. Nadalje, ovaj program sagledava fenomen nove generacije vizuelnih umjetnika i kulturnih radnika koji pripadaju bosanskoj dijaspori i od kojih su se mnogi počeli vraćati u zemlju porijekla iz potrebe da se ponovo povežu sa svojom domovinom i razrade svoje traumatično ratno iskustvo kroz umjetnost. Web lokacija: <http://kumainternational.org/about/>

³⁶ Izvor: http://www.mvp.gov.ba/aktuelnosti/top_news/default.aspx?id=42415&template_id=16&pageIndex=1, pristupljeno 22.04.2021.

³⁷ Izvor: <https://azra.ba/vijesti/184329/25-godisnjica-genocida-ambasador-donirao-fildzane-za-nomadski-spomenik-sto-te-nema/>, pristupljeno 22.04.2021.

³⁸ Izvor: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/husein-ef-kavazovic-ocuvanje-istine-o-genocidu-u-srebrenici-je-nasa-ljudska-ivjerska-obaveza-570072>, pristupljeno 22.04.2021.

³⁹ Sarah Wagner, Srebrenica's Twenty-Fifth Anniversary from a Distance, Society for the Anthropology of Europe, October 26, 2020; Izvor: <https://www.anthropology-news.org/index.php/2020/10/26/srebrenicas-twenty-fifth-anniversary-from-a-distance/>, pristupljeno 23.04.2021.

djelovanjem postao snažan alat pomoću kojeg se govori i promišlja o emocionalno najtežim aspektima ljudskog postojanja i o istini u cilju da postane univerzalno prihvaćena i priznata.

Postavke spomenika u različitim gradovima širom svijeta su do sada uvijek zavisile od saradnje Šehović sa pojedincima i organizacijama bh. dijaspore, ali se može reći da su društvene mreže⁴⁰ bile te koje su mnogo doprinijele procesu organizacije zbog pristupačnosti i raširenosti upotrebe društvenih mreža za komunikaciju uopšte među dijasporom. Šehović putem „Što te nema“ web stranice i „Što te nema“ Facebook⁴¹ i Instagram⁴² profila redovno promovise aktivnosti unutar projekta u svim njegovim fazama, ali ono što je posebno i vrijedno pažnje je činjenica da uspijeva mobilizirati pratioce profila u procesu prikupljanja sredstava. Kao primjer navodimo akciju prikupljanja novca za produkciju dugometražnog „Što te nema“ dokumentarnog filma za čije je snimanje i post produkciju prikupljeno desetine hiljada dolara u dva navrata 2019. i 2020. godine u rekordnom vremenu od nekoliko dana zahvaljujući pratiocima koji su dijelili poziv za donaciju unutar svojih društvenih mreža⁴³. Osvježavajuće je što na oba profila projekta u sekciji za komentare na postove nalazimo isključivo poruke podrške pratilaca, i to najviše na Instagram profilu koji je osnovan tek krajem 2019. godine, dok je Facebook profil projekta osnovan 2016. godine.

Šehović je nedavno pokrenula i online kampanju predstavljanja volontera dijasporaca značajnih za razvoj projekta tokom godina. U postovima u okviru ove kampanje, fotografije prate emocionalne poruke mladih volontera bh. dijasporaca od kojih su mnogi druga generacija u dijaspori. *„Moj omiljeni dio ŠTO TE NEMA je prostor za razgovor i zacjeljenje. Toliki mladi Bosanci i Hercegovci, posebno oni koji su ovdje (SAD) rođeni, nisu imali otvoren razgovor sa*

---

⁴⁰ *Survivorsofbosnia* je relativno nova inicijativa pokrenuta u maju 2020. godine na društvenoj mreži Instagram. Cilj ove inicijative je da „kroz upotrebu isječaka anegdota, zajedno sa fotografijama prikaže iskustva stvarnih ljudi koji su preživjeli bosanski genocid 1992.-1995.“ Ovaj profil kroz fotografiju prikazuje stvarne priče preživjelih koje su najčešće necenzurisane i veoma detaljno opisuju neljudske situacije u kojima su se nalazile osobe koje pričaju priču ili njihova porodica. Na profilu se nalazi poziv svima da podijele svoju priču sa navedenom mail adresom. S obzirom da je fokus Instagram platforme fotografija, zanimljivo je da ovaj profil zapravo prikriva prvu fotografiju unutar svakog posta sa zelenim kvadratom čija nijansa zelene boje podsjeća na platneni pokrov sanduka u Srebrenici. Tek pomicanjem na slijedeću fotografiju dolazimo do narednih nekoliko fotografija koje zavisno od priče koja prati fotografije prikazuju različite motive osoba ubijenih tokom rata, preživjelih poslije rata, vojnika, razorenih kuća, procesa ekshumacije, a svaka od njih prati stvarnu priču osobe koja je prošla kroz događaje i koja je odlučila podijeliti svoju ličnu priču na ovom profilu. Pratioci profila u komentarima na postove izražavaju bol i žaljenje, daju znakove podrške, ali i dijele svoja lična svjedočanstva. Kroz fotografije žrtava i lični narativ, ovaj profil uspijeva ponuditi prostor za razgovor i zacjeljenje kroz kolektivno sjećanje. Izvor: <https://www.instagram.com/survivorsofbosnia/>

⁴¹ <https://www.facebook.com/STN.Monument/>

⁴² https://www.instagram.com/sto_te_nema/

⁴³ Izvor: <https://www.facebook.com/STN.Monument/posts/2848351562102869>

roditeljima o tome šta se dogodilo u ratu i kako se zbog toga osjećaju. Aida i ŠTO TE NEMA osigurali su taj otvoreni prostor. I danas se naježim, razmišljajući o tome kako smo svi zajedno sjedili navečer u ŠTO TE NEMA i samo smo plakali i grlili se dok smo zajedno gledali više od 7000 fildžana i zajedno tugovali. Bilo je to prvi put da je moja generacija kao ožalošćena zajednica zajedno zacjeljivala na naš poseban način i bilo je prelijepo. U tom trenutku ništa nije bilo važno osim toga da budemo tu jedni za druge - neopisiv osjećaj i prvi put sam vidjela da možemo biti ujedinjena zajednica ako ostavimo po strani svoje razlike.⁴⁴ Pored toga što je „Što te nema“ mjesto na kojem preživjeli i njihovi potomci u dijaspori mogu na određen način procesuirati svoje emocije i započeti zacjeljujući dijalog, „Što te nema“ na specifičan način komunicira narativ o genocidu u Srebrenici zbog toga što govori univerzalnim jezikom umjetnosti, sjećanja i emocija gubitka.

Iz navednog je moguće da je „Što te nema“ specifična inicijativa koja već dugo „živi“ u offline prostoru, komunicirajući sa publikom specifičan narativ i identitet vezan za memorijalizaciju genocida u Srebrenici, dok se u online prostor prenosi kako bi se osiguralo da poruka inicijative dolazi do što većeg broja publike u dijaspori i u Bosni i Hercegovini. Djelovanje autorice je oblikovano specifičnim identitetom žrtve, međutim autorica nije potaknuta ni ličnim iskustvima niti impulsima iz BiH, već je svoju umjetničku postavku osmislila i pokrenula neovisno od toga, a opet u svrhu buđenja svijesti i solidarnosti u offline i online prostoru.

Svaka postavka spomenika nije locirana u mjestu u kojem autorica redovno boravi (New York) već je nomadski prenošena iz mjesta u mjesto gdje su bh. dijasporske zajednice koncentrisane u većem broju. Autorica formira specifičnu poruku koju želi iskomunicirati zajedno sa ljudima sa kojima podiže interaktivni spomenik i evidentno se oslanja na broj učesnika uživo tokom postavke u svakoj od lokacija s ciljem naknadnog amplificiranja poruke u digitalnom prostoru u kojem želi produbiti narativ i diskurs stradanja, odnosno, memorijalizacije istog. Prethodnih 15 godina vidljivo je da autorica podiže spomenik primarno samo u zemljama zapadne Evrope, dok rjeđe na prostoru bivše Jugoslavije, odnosno, u BiH. Ono što je evidentno je da broj učesnika koji podižu spomenik raste i da je dobio na značaju, te da svaki naredni ima veći digitalni doseg u odnosu na prethodne.

---

⁴⁴ Izvor: https://www.instagram.com/p/CIVpygpBTdJ/?utm_source=ig_web_copy_link

5.4. Dan bijelih traka i drugi online narativi o genocidu u Prijedoru

Bez centralizirane institucije ili aktera kao što je Memorijalni centar u Potočarima koji bi koordinisao inicijativama za memorijalizaciju na području Prijedora, u Prijedoru su se dogodili alternativni i inovativni načini memorijalizacije kroz koordinaciju između dijasporu, povratnika i lokalnih aktivista bosanskih Srba koji rade zajedno u zalaganju za inkluzivniji narativ sjećanja u Prijedoru. Dan bijelih traka je najreprezentativniji u koordinaciji među dijasporom, povratnicima i lokalnim aktivistima zainteresovanim za tranzicijsku pravdu i predstavlja najozbiljniji napor u uticaju na politiku sjećanja u Prijedoru. Emir Hodžić je pokrenuo inicijativu u znak sjećanja na događaje koji su se dogodili u Prijedoru u maju 1992. godine. 23. maja 2012. godine, dvadeset godina nakon početne odredbe o bijelim trakama, lokalna vlast mu je odbila dati dozvolu za postavljanje umjetničke instalacije u znak sjećanja na žene žrtve iz Prijedora. Kao znak protesta Emir Hodžić je stajao dvadeset minuta na glavnom gradskom trgu noseći bijelu traku oko ruke.

Fotografije Hodžića na kojima stoji na trgu u Prijedoru raširile su se društvenim mrežama dijasporu, uključujući i Facebook stranicu koju je Hodžić pokrenuo pod nazivom „Stop negiranje genocida“⁴⁵ (Stop Genocide Denial). Naredne sedmice, 31. maja 2012. godine, na trgu mu se pridružilo još šest osoba, uključujući povratnike i članove zajednice bosanskih Srba, svi sa bijelim trakama. Ti tihi protesti nastavili su se tokom ljeta 2012. godine, komemorativnom šetnjom u znak sjećanja na 102 djece koja su ubijena u Prijedoru tokom rata. Povratnici i aktivisti okupili su se u gradu i demonstrirali dok su ih drugi građani samo posmatrali kako prolaze. Učesnici ovog protesta u znak sjećanja naročito na dječije žrtve su izazivali postojeće narativne sećanja (Karabegović, 2019:1921-1922).

Kako piše na Facebook postu stranice „Stop Genocide Denial“ iz 2017. godine „općinske vlasti u Prijedoru do današnjeg dana nisu žrtvama ove genocidne kampanje na bilo koji način odali poštu za patnje kroz koje su prošli. (Tadašnji) gradonačelnik Marko Pavić i lokalne vlasti odbijaju javno priznati da su zločini počinjeni u Prijedoru, uprkos brojnim presudama međunarodnih i lokalnih sudova. Podizanje spomenika u spoment prijedorskim žrtvama u gradu nije dozvoljen, a pristup

---

⁴⁵ <https://www.facebook.com/StopGenocideDenial/>

mjestima zločina onemogućuju mnogi uključujući i “Acelor-Mittal”, kompaniju koja je danas vlasnik lokacije na kojoj se nalazio zloglasni logor Omarska.“⁴⁶

Do 2017. godine, pet godina nakon prvog protesta, Dan bijelih traka prepoznat je kao uspješna saradnja između lokalnih aktivista, uključujući i bosanske Srbe i bosanske Muslimane, povratnike i članove dijasporu. Članovi dijasporu širom svijeta krajem maja svake godine u znak solidarnosti mijenjaju svoje profilne slike na Facebooku u one s bijelim trakom (Karabegović, 2019). Tim činom bh. dijasporci komuniciraju svoj identitet i narativ o stradanju Prijedorčana svojim Facebook prijateljima u zemljama prijema što znači da je Dan Bijelih traka u punom smislu riječi vidljiv i prepoznat širom svijeta. U slučaju ove specifične inicijative memorijalizacije, iako je nisu pokrenuli članovi bh. dijasporu, dijaspora ipak igra više poduzetničku ulogu u ovim inicijativama u koordinaciji sa nizom drugih aktera⁴⁷ koji se zalažu za alternativne narative sjećanja od dominantnih koje često negiraju dostignuća i procese tranzicionalne pravde na lokalnom nivou.

Iz navedenog proizlazi da je inicijativa Prijedorčana je u saradnji sa bh. dijasporom prenijeta u cyber prostor jednako kao i memorijalizacija prethodno opisanih slučajeva. Ovo je dokaz da i drugi oblici memorijalizacije koji nisu vezani za genocid koji se desio u Srebrenici jednako efektivno mobiliziraju bh. dijasporu online i stvaraju prostor za formulisanje funkcionalnih narativa i

---

⁴⁶ https://www.facebook.com/StopGenocideDenial/posts/1362915027125317?_tn_=-K-R, pristupljeno 24.04.2021.

⁴⁷ Postoje i drugi oblici djelovanja u offline prostoru koji su bazirani na događajima za posjetioce koje organizuje BiH dijaspora. Izložba „Prijedor: Životi bosanskog genocida“ govori o genocidu u Prijedoru između 1992. i 1995. Trideset i četiri izložbena panoa koji čine izložbu sadrže informacije iz zvaničnih izvora, uključujući Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), sa originalnim fotografijama i svjedočanstvima preživjelih genocida koji sada žive u St. Louisu i koji su intervjuisani u sklopu projekta „Bosnia Memory“ Univerziteta Fontbonne. Organizovana u saradnji sa Unijom građana općine Prijedor, Muzeja holokausta St. Louis i Centra za učenje, projekta Bosnia Memory Fontbonne Univerziteta i Američkog crvenog križa u St. Louis-u, i drugih članova dijasporu i američkih građana, izložba je premijerno predstavljena u Muzeju i edukativnom centru o Holokaustu u Creve Coeur, Missouriju. Između 25. novembra 2007. i 16. aprila 2008. izložbu je posjetilo 10.729 ljudi. Od tada je postavljena na različitim lokacijama širom SAD-a. Nakon osmogodišnjeg prikazivanja, izložba je povučena 2015. godine, te je u planu kreiranje virtualne verzije izložbe. Centar za bosanske studije CBS (The Center for Bosnian Studies at Fontbonne University) trenutno je uključen u četiri glavne linije aktivnosti. Fakultet, osoblje i studenti Fontbonne Univerziteta saraduju sa članovima bosanske zajednice St. Louis-a kako bi: snimili intervju sa preživjelim genocida i njihovom rodbinom; prikupljali knjige, pisma i fotografije koje odražavaju kulturu i iskustva Bosanaca; organizovali događaje koji podižu svijest o iskustvima i identitetu bosanskog stanovništva u St. Louis-u, razvijali akademski program koji promovise razumijevanje Bosne, Bosanaca i Bošnjaka. CBS-ov projekat „Oral Histories“ (ranije *the Bosnia Memory Project*) predstavlja napor istorijske i kulturne dokumentacije usmjeren na uspostavljanje trajnih zapisa o iskustvima preživjelih bosanskog genocida i njihovih porodica, uključujući mladu generaciju rođenu nakon genocida. Fakultet, studenti i osoblje CBS-a saraduju s članovima bosanske zajednice St. Louis-a kako bi snimili intervju sa bosanskim preživjelim i njihovom rodbinom, uključujući mladu generaciju rođenu izvan Bosne. CBS takođe prikuplja knjige, pisma i fotografije koje odražavaju kulturu i iskustva Bosanaca u St. Louisu i šire. Izvor: <https://griffinshare.fontbonne.edu/bosnia/about.html>

diskursa koji oblikuju identitet starijih i mlađih generacija bh. dijapsore. Njihove aktivnosti su vezane za jedan ključni socio-politički impuls poricanja stradanja maloljetnih građana Prijedora u sredini iz koje dolaze inicijatori događaja, ali iz koje ne dolaze nužno svi oni koji ovu inicijativu podržavaju u online prostoru.

Veliko online brojčano prisustvo i angažman zajednica bh. dijapore nije imperativno nužan za uspjeh ove inicijative već je ona fokusirana na političku mobilizaciju usmjerenu ka stvaranju pritiska na lokalnu zajednicu i političke agente u BiH (konkretno u Prijedoru) koja institucionalno djeluje protiv specifičnih potraživanja zasnovanih na ratnim stradanjima žrtava s tog prostora.

5.5. Druge forme naracije u digitalnom prostoru

5.5.1. Blogovi

Jedna od formi koja pruža idealno okruženje za naraciju o različitim temama globalnoj publici u online prostoru su blogovi. Međutim, blogovi su forma koja zahtijeva konzistentnost autora kod objavljivanja postova da bi blog imao što veći doseg do publike i da bi imao pratioce. Kreatori i autori nekoliko najzapaženijih blogova posvećenih narativu o genocidu u Srebrenici i Višegradu koje je moguće pronaći Internet pretragom, su prestali sa kreiranjem sadržaja unutar nekoliko godina postojanja bloga. Nije jasno da li su blogovi kao što su identifikovani *Srebrenica Genocide Blog*⁴⁸ i *Gastabeider in Sarajevo*⁴⁹ prebačeni na društvene mreže ili su autori jednostavno odlučili prestati sa kreiranjem narativa o Srebrenici i Prijedoru.

Od blogova koji su bili mnogo duže aktivniji je „*Visegrad Genocide Memories – Genocide against Bosniaks in Visegrad 1992-1995*“⁵⁰, koji je prema pregledu arhive postova bio aktivan od kraja 2008. godine do aprila 2017. godine, kada je objavljen posljednji post. Cilj ovog bloga je „dokumentovanje zločina protiv čovječnosti počinjenih nad Bošnjacima (Bosanskim Muslimanima) populacijom u Višegradu“.⁵¹ Značajan broj postova koji postoji na blogu i koji privlači veliki broj čitalaca su svojevrsna arhiva procesa pronalaska posmrtnih ostataka žrtava,

---

⁴⁸ Web lokacija: <http://srebrenica-genocide.blogspot.com/>

⁴⁹ Web lokacija: <http://sokak.blogger.ba/>

⁵⁰ Web lokacija: <https://genocideinvisegrad.wordpress.com/>

⁵¹ Izvor: <https://genocideinvisegrad.wordpress.com/about/>

svjedočanstava preživjelih i žrtava silovanja, svjedočenja tokom suđenja u Haagu, sjećanja na žrtve itd. Indikativna informacija na ovom blogu je opcija prikaza broja posjetilaca bloga i broja posjetilaca prema državi. Broj posjetilaca bloga *Visegrad Genocide Memories – Genocide against Bosniaks in Visegrad 1992-1995* ukupno iznosi oko 200 hiljada i lokacije posjetilaca broje čak 256 različitih zemalja širom svijeta⁵².

Među zemljama posjetilaca najviše ih je iz SAD-a 27,3%, BiH 13,2%, Njemačke 5,2%, Velike Britanije 5,6%, Srbije 5,6%, Švedske 3,4%, Kanade 3,4%, Austrije 3,4%, Holandije 2,5%, Australije 2,4%, Francuske 1,8%, Hrvatske 1,7%, Italije 1,5%, Indije 1,4% i ostale zemlje na koje otpada ukupno čak 21,8%. Zanimljivo je to da, iako je kreator prestao sa kreiranjem sadržaja, FlagCounter software na ovom blogu pokazuje podatke posjetioca po datumima i jasno je da je ovaj blog itekako i dalje aktivan sa oko 20 posjeta prosječno u zadnjih 30 dana. Blog također sadrži link za *YouTube kanal Visegrad Genocid*⁵³ na kojem se nalazi 15 videa postavljenih u periodu prije 10 do 12 godina, a koji posjetioce profila informišu o žrtvama genocida u Višegradu, ekshumaciji posmrtnih ostataka, presudama počiniteljima u Haagu, te reakcijama Višegrađana na presude. Pregledi videa se kreću u rasponu od 800 pregleda do 37 hiljada pregleda.

Pored YouTube kanala, Facebook *Visegrad Genocide*⁵⁴ profil postoji, ali ima samo 262 pratioca i posljednji post je kreiran 2015. godine. S obzirom na narativnu formu i svrhu tekstova koje je autor objavljivao na blogu, Facebook ne nudi iste mogućnosti kreiranja dužih tekstova u obliku članaka sa fotografijama i slično, stoga se upravo pretpostavlja da autor nije nastavio sa kreiranjem sadržaja na Facebook-u.

Višegrad Blog je stabilno prisutan u online prostoru iako sadržaj nije redovno ažuriran. Stabilnost bloga održava rastući broj posjetilaca koji traže specifičan sadržaj i narativ za ono što možemo pretpostaviti da je značajno za oblikovanje njihovog vlastitog identiteta. Obzirom da se sadržaj više ne ažurira, moguće je zaključiti da trenutna socio-politička situacija u BiH i u Višegradu nije značajan faktor koji oblikuje sadržaj narativa i diskursa pomoću kojih blog ostaje u životu, već to čine sadržaji koje individualno čine posjetioci u svojim vlastitim komentarima.

---

⁵² Izvor: <https://s04.flagcounter.com/more/Jz7u/>, pristupljeno 25.04.2021.

⁵³ Web lokacija: <http://www.youtube.com/user/VisegradGenocide>

⁵⁴ <https://www.facebook.com/pages/category/Website/Visegrad-Genocide-Memories-133484513372589/>

Generalno, ovaj blog održava živim narativ o događajima u Višegradu i velika brojnost posjeta iz zemalja u kojima se najviše nalazi bh. dijaspora, te neprekidna posjećenost bloga su indikator relevantnosti održavanja narativa o genocidu koji se desio u Višegradu, a koji nije toliko zastupljen na Internetu i o kojem se ne govori onoliko koliko o genocidu u Srebrenici i Prijedoru.

Narativ o stradanju u Višegradu, u odnosu na Srebrenicu i Prijedor, je manje zastupljen u medijskom i digitalnom prostoru unutar BiH i izvan nje, međutim, specifična potraživanja zasnovana na ratnim stradanjima u Višegradu i dalje postoje i primarno su bazirana unutar krugova osoba koje su indirektno pogođene istim, odnosno, koje su na neki način povezane sa događajima u Višegradu.

6. ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje se fokusiralo na izučavanje tema vezanih za djelovanje bh. dijaspora u digitalnom prostoru, s osvrtnom na specifični identitet, narativ i inicijative koje prate socio-političke impulse iz BiH. Primarni podaci, analizirani pomoću metoda sadržajne analize i diskursne analize, o organizovanju i djelovanju bh. 'digitalne dijaspora' u online prostoru su prikupljeni u periodu od septembra 2020. godine do aprila 2021. godine, direktnim uvidom i preuzimanjem sadržaja sa različitih web stranica, blogova, Facebook profila i sličnih formata identifikovanih kao izvori relevantnog sadržaja, a na osnovu sistematskog desk review metoda. Cilj je isto tako bio istražiti i definisati vezu i vrstu diskursa između samih predstavnika dijaspora, te komunikacijsku vezu između dijaspora i BiH.

Na osnovu dostupne analize literature i prikupljenih podataka, moguće je zaključiti da *bh. dijaspora* ispunjava jednu od ključnih odrednica globalnih digitalnih dijaspora time što je snažno vezana za svoju domovinu i što je na različite načine aktivno angažovana u digitalnom društvenom i političkom životu BiH. Ovim istraživanjem su potvrđene glavna i pojedinačne hipoteze koje se referiraju na snažnije prisustvo BiH dijaspora u online prostoru u odnosu na realni broj stanovnika u određenim zemljama prijema u kojima konkretno borave, a naročito u zemljama u kojima *bh.* ima specifična potraživanja zasnovana na ratnom stradanju. Primjeri toga su Instituti za istraživanje genocida u SAD-u i Kanadi osnovani od strane *bh. dijasporaca*, koji na osnovu potraživanja zasnovanih na ratnom stradanju kreiraju sadržaje sa specifičnim narativima koji adresiraju ta potraživanja vezana za ratna dešavanja, genocid i post-konfliktni razvoj *bh. društva*, a na osnovu kojih nastaju i različite inicijative mimo digitalnog online prostora čiji je osnovni cilj mijenjanje „statusa-quo“ u zemlji.

Bosanskohercegovačka dijaspora je se prvi put javila u digitalnoj sferi početkom 90-tih godina, kroz djelovanje neformalne mreže BOSNET. Dokazano je bila jedna među prvim globalnim digitalnim dijasporama koja koristila cyber prostor da uz saradnju malog broja pojedinaca uspostavi mrežu i online digitalnu sferu lobiranja i online aktivizam, čime je uspjela privući saveznike za borbu za zaustavljanje rata mirnim putem širenjem informacija o dešavanjima u ratnoj Bosni i Hercegovini.

Nakon završetka rata i BiH, djelovanje bh. digitalne dijaspore je nastavljeno kroz inicijative koje pokreću bh. dijasporci, ili samostalno ili u saradnji sa lokalnim aktivistima, a od kojih svaka dijeli cilj održavanja aktualnim narativa i diskursa o genocidu i žrtvama stradanja nastojeći time doseći ultimativni cilj – da genocid u BiH postane globalno priznat kao genocid nad Bošnjacima, te da se kroz memorijalizaciju takav događaj u ljudskoj istoriji nikada više ne ponovi.

Djelovanjem kroz ove različite inicijative, zajednice bh. digitalne dijaspore se u online prostoru odlikuju specifičnim identitetom, narativima. IGC jedna od najistaknutijih institucija u digitalnom prostoru koju je pokrenula bh. dijaspora, a koja se bavi edukacijom i memorijalizacijom genocida koji se desio u Srebrenici. IGC je uveliko prisutan u cyber prostoru i njegovo djelovanje je amplificirano negativnim impulsima koji dolaze iz bh. javnih diskursa u kojima je jako prisustvo funkcionalnog i performativnog poricanja genocida u BiH. IGC stoga djeluje reaktivno kako bi se kontra efektivno uhvatio u koštac sa rastućim tendencijama u polju relativizacija istorije koja se odnosi na genocid u BiH, te pojačava svoje prisustvo u online prostoru kako bi učinio održivim specifična potraživanja zasnovana na ratnim stradanjima u BiH, te ojačao koheziju zajednice bh. digitalne dijaspore vežući ih za specifične narative borbe u okvirima tranzicijske pravde.

Rad i efekti djelovanja bh. dijaspore u digitalnom prostoru su vidljivi i u radovima umjetnika iz zajednice dijaspore u SAD, konkretno kroz inicijativu „Što te nema“ koja već dugo „živi“ u offline prostoru, komunicirajući sa publikom specifičan narativ i identitet vezan za memorijalizaciju genocida u Srebrenici, dok se u online prostor prenosi kako bi se osiguralo da poruka inicijative dolazi do što većeg broja publike u dijaspori i u Bosni i Hercegovini. Djelovanje autorice Aide Šehović je oblikovano specifičnim identitetom žrtve, koja nije potaknuta ni ličnim iskustvima niti impulsima iz BiH, već je svoju umjetničku postavku osmislila i pokrenula neovisno od toga, a opet u svrhu buđenja svijesti i solidarnosti u offline i online prostoru. Autorica formira specifičnu poruku koju želi iskomunicirati zajedno sa ljudima sa kojima podiže interaktivni spomenik i evidentno se oslanja na broj učesnika uživo tokom postavke u svakoj od lokacija s ciljem naknadnog amplificiranja poruke u digitalnom prostoru u kojem želi produbiti narativ i diskurs stradanja, odnosno, memorijalizacije istog. Prethodnih 15 godina vidljivo je da autorica podiže spomenik primarno samo u zemljama zapadne Evrope, dok rjeđe na prostoru bivše Jugoslavije, odnosno, u BiH. Ono što je evidentno je da broj učesnika koji podižu spomenik raste i da je dobio na značaju, te da svaki naredni ima veći digitalni doseg u odnosu na prethodne.

Poznata je i inicijativa Prijedorčana u SAD, koja je u saradnji sa bh. dijasporom prenijeta u cyber prostor jednako kao i memorijalizacija prethodno opisanih slučajeva. Ovo je dokaz da i drugi oblici memorijalizacije koji nisu vezani za genocid koji se desio u Srebrenici jednako efektivno mobiliziraju bh. dijasporu online i stvaraju prostor za formulisanje funkcionalnih narativa i diskursa koji oblikuju identitet starijih i mlađih generacija bh. dijaspora. Njihove aktivnosti su vezane za jedan ključni socio-politički impuls poricanja stradanja maloljetnih građana Prijedora u sredini iz koje dolaze inicijatori događaja, ali iz koje ne dolaze nužno svi oni koji ovu inicijativu podržavaju u online prostoru. Veliko online brojčano prisustvo i angažman zajednica bh. dijaspora nije imperativno nužan za uspjeh ove inicijative već je ona fokusirana na političku mobilizaciju usmjerenu ka stvaranju pritiska na lokalnu zajednicu i političke agente u BiH (konkretno u Prijedoru) koja institucionalno djeluje protiv specifičnih potraživanja zasnovanih na ratnim stradanjima žrtava s tog prostora.

7. BIBLIOGRAFIJA

- Al-Ali, Nadej, Black, Richard and Koser, Khalid, 2001, Refugees and transnationalism: the experience of Bosnians and Eritreans in Europe, *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 27
- Andersson, Kerstin B., 2019, Digital Diasporas: An Overview of the Research Areas of Migration and New Media Through a Narrative Literature Review, *Open Science Centre, University of Jyväskylä*, Volume 15(2), 142–180, DOI: <https://doi.org/10.17011/ht/urn.201906123154>
- Bauböck, Rainer & Faist, Thomas, 2010, *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press.
- Berg, B. L., Lune, H, 2001, An introduction to content analysis, *Qualitative research methods for the social sciences*, str. 238-267.
- Bernal, Victoria, 2006, Diaspora, cyberspace and political imagination: the Eritrean diaspora online, *Journal Global networks* Volume 6 Issue 2, Blackwell Publishing Ltd
- Bernal, Victoria, 2013, Diaspora, Digital Media, and Death Counts: Eritreans and the Politics of Memorialisation, *African Studies*, 72:2, 246-264, DOI: [10.1080/00020184.2013.812875](https://doi.org/10.1080/00020184.2013.812875)
- Bernal, Victoria, 2014, *Nation as Network: Diaspora, Cyberspace and Citizenship*. Chicago: Chicago University Press, USA.
- Beskow, David M., Kumar, Sumeet and Carley, Kathleen M., 2019, The Evolution of Political Memes: Detecting and Characterizing Internet Memes with Multi-modal Deep Learning, DOI: [10.1016/j.ipm.2019.102170](https://doi.org/10.1016/j.ipm.2019.102170), School of Computer Science, Carnegie Mellon University, Pittsburgh, USA
- Brettell, C. B., Hollifield, J. F. (Eds.), 2014, *Migration theory: Talking across disciplines*, Routledge.
- Brinkerhoff, Jennifer M., 2009, *Digital Diasporas: Identity and Transnational Engagement*, Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York
- Bulatović, Marina, 2019, The imitation game: The memefication of political discourse, *Wilfried Martens Centre for European Studies, Brussels, Belgium. European View*, Vol. 18(2) 250–253, DOI: [10.1177/1781685819887691](https://doi.org/10.1177/1781685819887691)
- Cehajic-Clancy, Sabina, Brown, Rupert, González, Roberto, 2009, What do I Care? Perceived Ingroup Responsibility and Dehumanization as Predictors of Empathy Felt for the Victim Group. *Group Processes & Intergroup Relations - GROUP PROCESS INTERGROUP RELA.* 12. 715-729. [10.1177/1368430209347727](https://doi.org/10.1177/1368430209347727).
- Cohen, Robin, 2008, *Global Diasporas - An introduction*, Second edition, First published by Routledge, New York, USA.
- Cohen, Robin, 2015, Seeds, roots, rhizomes and epiphytes: botany and diaspora u *Diasporas Reimagined Spaces, Practices and Belonging*, Edited by Nando Sigona, Alan Gamlen, Giulia Liberatore and H elene Neveu Kringelbach, Oxford Diasporas Programme.

Cohen, Robin, 2019, *Diasporas Changing Meanings and Limits of the Concept*. Ch. 2. u: Retis Jessica, Tsagarousianou Roza, 2019, *The Handbook of Diasporas, Media, and Culture*, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, USA.

Christensen, Miyase., 2012, Online mediations in transnational spaces: Cosmopolitan (re)formations of belonging and identity in the Turkish diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 35(5), 888–905. <https://doi.org/10.1080/01419870.2011.628039>

Čapo Jasna, Halilovich Hariz, 2013/2, La localisation du transnationalisme. Pratiques transfrontalières bosniaques et croates (Localizing Transnationalism: Bosnian and Croatian Transborder Practices), *Ethnologie française*, (Vol. 43), p. 291-301; <https://www.cairn-int.info/journal-ethnologie-francaise-2013-2-page-291.htm>Giddens, Anthony, 2003, *Sociologija*, prevodioci Silaški Nadežda, Đurović Tatjana, Ekonomski Fakultet, Beograd.

Čapo, Jasna, 2015, Durable Solutions, Transnationalism, and Homemaking among Croatian and Bosnian Former Refugees, Volume 31, *Refuge: Canada's Journal on Refugees* Number 1.

Čičić, Muris, 2019, *Studija o emigracijama*, Centar za systemska istraživanja, Knjiga 4, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Diminescu, Dana, 2008, The Connected Migrant: An Epistemological Manifesto, *Social Science Information* 47 (4): 565–579. DOI: 10.1177/0539018408096447

Diminescu, Dana & Loveluck, Benjamin, 2014, Traces of dispersion: online media and diasporic identities. *Crossings: Journal of Migration & Culture*, Intellect, 5 (1), pp.23-39. dostuono na: 10.1386/cjmc.5.1.23_1.halshs-01172505

Domazet Anto, Domjan Vjekoslav, Peštek Almir, Hadžić Faruk, *Održivost emigracija iz Bosne i Hercegovine*, Friedrich-Ebert-Stiftung BiH, 2020.

Domović, Želimir, Klaić Nikola, Anić Sime, 1998, *Rječnik stranih riječi : tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*, Zagreb : Sani-plus.

Duraković, Jasna, 2011, *Uloga Odnosa S Javnošću U Kreaciji Pozitivnog Imidža Države: Pozicioniranje Bosne i Hercegovine U Međunarodnoj Javnosti*, Fakultet Političkih Nauka, UNSA

Eastmond, Marita, 1998, Nationalist Discourses and the Construction of Difference: Bosnian Muslim Refugees in Sweden, *Journal of Refugee Studies* Vol. II. No. 2

Efendić, Adnan, Babić, Bojana, Rebmann, Anna, 2014, *The potential of the BiH diaspora to support development - RESEARCH BRIEF*.

Everett, Anna, 2009, *Digital diaspora: a race for cyberspace*, Published by State University of New York Press, Albany, USA.

Faist, Thomas, 2010, *Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?* Chapter 1 u Bauböck, Rainer & Faist, Thomas, 2010, *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press.

Glick Schiller Nina, Basch Linda, Blanc-Szanton Cristina, 1992, *Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration*, *Annals of the New York Academy of Sciences*. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1992.tb33484.x>

Halilovich, Hariz, 2011, (Per)forming 'Trans-local'Homes: Bosnian Diaspora in Australia, u The Bosnian Diaspora: Integration in transnational communities, edited by Valenta, M. and Ramet, S.P., Routledge

Halilovich Hariz, 2012, Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora, International Migration Vol. 50 (1), IOM, Published by Blackwell Publishing Ltd., UK, doi:10.1111/j.1468-2435.2011.00721.x

Halilović, Hariz, 2013, Bosnian Austrians: Accidental Migrants in Trans-local and Cyber Spaces, Journal of Refugee Studies, Published by Oxford University Press.

Halilović, Hariz, 2013a, Bošnjačka dijaspora kao integralni faktor bosanskohercegovačke države, Godišnjak BZK "Preporod", Godina XIII, Sarajevo.

Halilović, Hariz, 2013b, (Re)Construction of Local Identities in BiH Diaspora: Translocal Communities in Australia and the United States of America, Migration from Bosnia and Herzegovina, University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences, Institute for Social Science Research, Sarajevo.

Hall, Stuart, 1996, Cultural Identity and Diaspora, Sage Publications

Haralambos Michael, Holborn Martin, Heald Robin, Sociology: Themes and Perspectives (Sociologija – Teme i perspektive), Golden marketing, Zagreb, 2002.

Hasić, Jasmin, 2018, Post-conflict Cooperation in Multi-ethnic Local Communities of Bosnia and Herzegovina: A Qualitative Comparative Analysis of Diaspora's Role, Journal Journal of Peacebuilding & Development, Vol. 13, Issue 2, SAGE Publications

Hasić, Jasmin, Karabegović Dženeta, 2019, Bosnia and Herzegovina's Foreign Policy Since Independence, Palgrave Macmillan.

Hasić, Jasmin, Karabegović Dženeta, 2020, Diaspora as Digital Diplomatic Agents: 'BOSNET' and Wartime Foreign Affairs, Migration Letters, Volume: 17, No: 1, pp. 103 – 113, www.migrationletters.com

Humes, Ann, 1983, Discourse Type and Composition Research, Southwest Regional Laboratory for Educational Research and Development, Los Alamitos, USA

Hronešova, Jessie, 2013, Migration from Bosnia during the war and Bosnian diaspora, izvor: https://www.academia.edu/14574160/Migration_from_Bosnia_during_the_war_and_Bosnian_diaspora

Ibričević, Aida, Dijasporna – šta je to?, 2021, Independent Media Empowerment Program (IMEP) (online), dostupno na: <https://imep.ba/2021/03/03/aida-ibricevic-new-voices-dijasporna-sta-je-to/>

Jergović, Miljenko, 2018, Kako je nastala dijaspora, Radio Sarajevo online portal, dostupno na: <https://radiosarajevo.ba/kolumne/miljenko-jergovic/kako-je-nastala-dijasporna/314968>

Karabegović, Dženeta, 2014, Što te nema?: Transnational Cultural Production in the Diaspora in Response to the Srebrenica Genocide, *Nationalism and Ethnic Politics*, 20:455–475, Taylor & Francis Group, LLC, DOI: 10.1080/13537113.2014.969151

Karabegović Dženeta, 2017, *Bosnia Abroad: Transnational Diaspora Mobilization*, Thesis Submitted for the Degree of PhD at the University of Warwick, Permanent WRAP URL: <http://wrap.warwick.ac.uk/93172>

Karabegović, Dženeta, 2018, *Crossing Borders: An Introduction to Bosnian Migration to Germany (Part I)*, dostupno na <https://balkandiskurs.com/en/2018/04/03/crossing-borders-part-i/>

Karabegović, Dženeta, 2019, Who chooses to remember? Diaspora participation in memorialization initiatives, *Ethnic and Racial Studies*, 42:11, 1911-1929, DOI: 10.1080/01419870.2019.1577473

Keith, Axel Brian, 2004, The Context of Diaspora, *Cultural Anthropology*, American Anthropological Association, 19(1):26–60.

Koinova, Maria, 2012, Autonomy and Positionality in Diaspora Politics, *International Political Sociology*. 6. 10.1111/j.1749-5687.2011.00152_3.x.

Koinova, Maria, 2014, *Diasporas and Contextualized Transnationalism*, Palgrave Macmillan

Koinova Maria, Tsourapas Gerasimos, 2018, How do countries of origin engage migrants and diasporas? Multiple actors and comparative perspectives, *International Political Science Review*, Vol. 39(3) 311–321, DOI: 10.1177/0192512118755843

Koinova Maria, Karabegovic Dženeta, 2019, Causal Mechanisms in Diaspora Mobilizations for Transitional Justice, *Journal Ethnic and Racial Studies*

Krippendorff, Klaus, 2004, *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage

Kumar, Priya, 2012, *Sikh Narratives: An Analysis of Virtual Diaspora Networks*, e-Diasporas Atlas.

Laguerre, M. S, 2010, Digital diaspora: Definition and models, *Diasporas in the new media age: Identity, politics, and community*, 49-64.

Leurs, Koen, 2015, *Digital Passages: Migrant Youth 2.0 Diaspora, Gender and Youth Cultural Intersections*, Amsterdam University Press B.V., Amsterdam.

Marinković, Draško, 2007, Strengthening cross-border cooperation in the Western Balkan regarding migration management – Bosnia and Herzegovina; u: Petronijević, Vladimir, 2007, *Migration Flows in Southeast Europe, a Compendium of National Perspectives*, Publisher: Group 484 Beograd.

Mazzucchelli, Francesco, 2012, What remains of Yugoslavia? From the geopolitical space of Yugoslavia to the virtual space of the Web Yugoslphere, e-Diasporas Atlas.

Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2019. godinu, 2020, Ministarstvo sigurnosti, Sektor za imigraciju, Bosna i Hercegovina

- Mijić, Ana, 2020, Identity, ethnic boundaries, and collective victimhood: analysing strategies of self-victimisation in postwar Bosnia-Herzegovina, *Identities*, DOI: 10.1080/1070289X.2020.1748348
- Mikula, Maja, 2003, Virtual Landscapes of Memory, *Information, Communication & Society* 6:2 169–186, Taylor & Francis Ltd.
- Mimica, Aljoša i Bogdanović Marija, 2007, *Sociološki rečnik*, 1. izdanje, Zavod za udžebenike, Beograd.
- Mouton, Johann, 1996, *Understanding social research*, Van Schaik Publishers
- Mrduljaš, Saša, 2018, Broj Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Turskoj, *Mostariensia* (1023-8638) 22, 2; 149-162
- Pejanović, Mirko, 2010, Hrvati u BiH: problemi ustavnog položaja, kulturni razvoj i nacionalni identitet, *Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb.
- Pelesić, Muhidin, 2018, Iseljavanje Bošnjaka iz društva-matice u društvo-utočišta, *Historijska traganja broj 17*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Pierre, Jemima, 2013, Diaspora, DOI: 10.1093/OBO/9780199766567-0091, dostupno na: <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0091.xml>, pristupljeno 06.04.2021.
- Ponzanesi, Sandra, 2020, Digital Diasporas: Postcoloniality, Media and Affect, *Interventions*, 22:8, 977-993, Published by Informa UK Limited, trading as Taylor & Francis Group, DOI: 10.1080/1369801X.2020.1718537
- Raduški, Nada, 2002, Etničke migracije na prostoru Vojvodine u drugoj polovini 20. stoljeća, *Centar za demografska istraživanja Institut društvenih nauka*, Beograd.
- Rannveig Agunias Dovelyn, Newland Kathleen, 2012, *Developing a Road Map for Engaging Diasporas in Development - A Handbook for Policymakers and Practitioners in Home and Host Countries*, IOM, MPI.
- Retis, Jessica, Tsagarousianou, Roza, 2019, *The Handbook of Diasporas, Media, and Culture*, John Wiley & Sons, Inc.
- Safran, William, 1991, Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Volume 1, Number 1, pp. 83-99
- Sheffer, Gabriel, 1986, *Modern diasporas in international politics*, Taylor & Francis.
- Skoko, Božo, 2004, *Hrvatska-identitet, image, promocija*,
- Sokol, Anida, 2019, BiH's Wartime Foreign Policy: Lobbying for Peace and Lifting the Arms Embargo, Chapter 2, u Hasić, Jasmin & Karabegović, Dženeta, 2019, *Bosnia and Herzegovina's Foreign Policy Since Independence, New Perspectives on South-East Europe*, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-05654-4_2

Trappes-Lomax H. (2004): Discourse analysis, *The handbook of applied linguistics*, str. 133-164.

Valenta, Marko, Ramet, Sabrina P., 2011, *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*, Routledge, Taylor and Francis Group

Van der Marel, Camille, 2018, *Diaspora and Canadian Literature (Chapter)*, *Canadian Literature*, The University of British Columbia, Vancouver, Canada. <https://canlitguides.ca/1-camille-van-der-marel/diaspora-studies-and-canadian-literature/>

Velikonja, Mitja, 2009, *Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-Socialist Countries*, *East European Politics & Societies* 23(4):535-551. DOI: 10.1177/0888325409345140

Vertovec, Steven & Cohen, Robin, 1999, *Migration, Diasporas and Transnationalism*, *The International Library of Studies on Migration*, Edward Elgar Publishing Inc., USA.

Tsagarousianou, Roza, 2004, *Rethinking the concept of diaspora: mobility, connectivity and communication in a globalised world*. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 1(1), 52–65. <https://doi.org/10.16997/wpcc.203>